

समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रमा दलित बालबालिकाको सहभागिता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, स्नातकोत्तर तहएम.एड Ed.Pm-598

को शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषयको आंशिक आवश्यकता

परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

भोला प्रसाद यादव

क्याम्पस क्रमांक नं.:-३३

परीक्षाक्रमांक :-१३००१८/२०६६

त्रि.वि.दर्ता नं.:-२१९९४-९३

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
श्री सूर्यनारायण सत्यनारायण मोरवैता यादव बहुमुखी क्याम्पस, सिरहा
२०७१

पत्र संख्या :-
चलानी नं. :-

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

633-५२०३७८
०३३-५२००८२

श्री सूर्यनारायण सत्यनारायण मोरवैता यादव
बहुमुखी क्याम्पस, सिरहा

मिति

सिफारिश पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, सु.स.मो.या.
बहुमुखी क्याम्पस, सिरहामा अध्ययनरत स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) दोश्रो वर्षका छात्र श्री भोला
प्रसाद यादवले समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रमा दलित बालबालिकाको सहभागिता
शीर्षकको शोधपत्र मेरो प्रत्यक्ष निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । यो शोधपत्रबाट म सन्तुष्ट छु ।
यस शोधपत्रलाई अन्तिम मुल्याङ्कनको लागि शोधपत्र मुल्याङ्कन समितिमा सिफारिस गर्दछु ।

मिति : .....

शोधनिर्देशक

.....
सुरेन्द्र कुमार यादव

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

७३३-५२०३७८
७३३-५२००८२

श्री सूर्यनारायण सत्यनारायण मोरवैता यादव
बहुमुखी क्याम्पस, सिरहा

पत्र संख्या :-

चलानी नं. :-

मिति

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि भोला प्रसाद यादवले **समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रमा दलित बालबालिकाको सहभागिता** शीर्षकमा शोध अध्ययनकार्य पुरा गरी स्वीकृतिकालागि प्रस्तुत गर्नु भएकाले मूल्यांकन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध मूल्यांकन समिति

प्रा.चन्द्रेश्वर यादव	विभागीयप्रमुख	.....
सुरेन्द्र कुमार यादव	शोध निर्देशक	.....
उपप्रा.नारायण प्रसादअधिकारी	बाह्य परीक्षक	.....

Date: 26/2/2015

कृतज्ञता ज्ञापन

शोधपत्र शीर्षक अनुसार वास्तविक र यथार्थ रूपमा तयार गर्ने क्रममा आफ्नो अमूल्य समय र व्यस्तताका बाजजुद पनि आवश्यक मात्रामा सरसल्लाह, निर्देशन र सुभावावहरु दिनुहुने शोध निर्देशक सुरेन्द्र कुमार यादव ज्यू प्रतिकृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । शोध प्रबन्धलाई गहन सुभावा दिई मूर्तरूप दिन सहयोग गर्नु हुने विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरु प्रा.चन्देश्वर यादवज्यू लाई विशेष कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यस अध्ययनको क्रममा आवश्यक तथ्यांक उपलब्ध गराई सहयोग गर्नु हुने अध्ययन क्षेत्रका ८ वटा विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरु, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरु, वि.व्य.स. अध्यक्षहरु तथा सदस्यहरु, शिक्षकहरु, विद्यार्थी भाई-बहिनीहरु साथै जिल्ला शिक्षा कार्यालय सिरहालाई मुरीमुरी धन्यवाददिन चाहन्छु । यस अध्ययनको लागि आवश्यक स्रोत पुस्तक सहयोग पुर्याउने श्री सूर्यनारायण सत्यनारायण मोरवैता यादव बहुमुखी क्याम्पस सिरहाका क्याम्पस प्रमुख श्री रामहित यादव ज्यू लाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । मेरो यस अध्ययनलाई यो अवस्था सम्मल्याउन सहयोग पुर्याउने हुने आदरणीय बाबा, आमा र जीवन संगीनी तथा मेरो अध्ययन कोठालाई शान्त बनाई सहयोग गर्ने प्यारी छोरीहरु लगायत यस शोधपत्रको कम्प्यूटर टाइप र सेटिङ्ग कार्यमा सहयोग गर्नुहुने अनुपमा बुक्स एण्ड स्टेशनरी सप्लायर्स, सिरहाका जितेन्द्र ज्यूलाई हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

.....

भोला प्रसाद यादव

शोधसार

प्रस्तुत अध्ययन समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रमा दलित बालबालिकाको सहभागिता विषयमा तयार पारिएको छ । यस अध्ययनको मूल उद्देश्य बालविकास केन्द्रमा दलित बालबालिकाको पूर्ण सहभागिता भूमिकाको खोजी गर्नु रहेको छ ।

यो अनुसन्धान परिमाणात्मक र गुणात्मक ढाँचामा तयार गरिएको छ । यस अध्ययनलाई अधि बढाउन प्राथमिक स्रोतहरू अन्तरगत प्रश्नावली, अन्तरवार्ता, छलफल, अवलोकन फारमलाई प्रयोग माल्याइसकेको छ भने द्वितीय स्रोतको रूपमा विद्यालय अभिलेखमा पुस्तकहरू र विद्यालयबाट प्रकाशित जर्नलहरूलाई प्रयोग माल्याइएको छ । अध्ययन सहयोगी कार्यकर्ताका लागि प्रश्नावली, अभिभावकका लागि अन्तरवार्ता र विद्यार्थीहरूका लागि छलफल बालविकास केन्द्रका गतिविधिका लागि अवलोकन फारम जस्ता साधनको प्रयोग गरिएको छ । साथै विद्यार्थी, अभिभावकहरू सग गरिएको अन्तरवार्ताबाट प्राप्ति वषयवस्तु टिपोट गरी तथ्यांक संकलन गरियो । विभिन्न विधिहरू तथा साधनहरूबाट प्राप्त तथ्यांकलाई तालिकीकरण, तुलना, व्याख्या क्रममा तथ्यांकविश्लेषण सरोकारवालापक्षहरूसँग छर्के प्रश्नहरू गरी व्याख्या गरेर तुलनात्मक ढंगले तथ्यांकविश्लेषण गरिएको छ ।

बालविकासकेन्द्रसँग सरोकार राख्ने पक्षको सहभागिता प्रभावकारी देखिएको छ । बालविकास केन्द्रकोचल, अचल सम्पत्ति वृद्धि गर्नमा समुदायको पनि साथतथा सहयोग प्राप्तभएको पाइएको छ । सहयोगीकार्यकर्ताले शैक्षिकप्रशासनतर्फ सुधारात्मककदमहरू चालेको पाइएको छ । बालविकास केन्द्रको सहयोगी कार्यकर्ता र बालविकास केन्द्रको आचारसंहितालाई पालनगर्ने/गराउने परिपाटी तर्फ उन्मुख देखिएको छ । यस अध्ययनले लिएको उद्देश्य अनुरूप बालविकास आन्तरिक स्रोत र बाह्य स्रोतबाट प्राप्तआयलाई उल्लेख गर्दै यसको व्यवस्थापनतर्फ सहयोगी कार्यकर्ताले खेलेको भूमिकाको सन्दर्भमा विभिन्न शीर्षकहरू अन्तर्गत बुँदागत रूपमा प्रष्ट गर्ने प्रयास गरिएको अध्ययनको क्रममा विद्यालयको आन्तरिक रूपमाजग्गा, स्रोतको रूपमागरिएको पाइएको छ । यसबाट वार्षिक रूपमा विद्यालयमा आम्दानी प्राप्तभएको पाइएको छ ।

सहयोगी कार्यकर्ताले आर्थिक व्यवस्थापन गर्ने क्रममा भोग्नु परेको समस्याहरु लेखन सम्बन्धित कर्मचारी, राजनैतिक हस्तक्षेप, स्थायी आयस्रोतको कमी र स्रोत संकलनमा अफ्यारो, सम्बन्धित आदि समस्याहरु भोग्नु परेको पाइएको छ । त्यसलाई हटाउनका लागि शान्ति, सुरक्षा, आर्थिक पारदर्शिता, लगानी अनुरूपको प्रतिफलतयार गर्ने जस्ता पक्षहरुमा जोड दिदै अभिभावहरुलाई जनचेतना मूलक कार्यक्रमहरुमाजोड दिदै अगाडि बढ्नु पर्ने देखिन्छ ।

वालविकासमा दलितको सहभागितालाई अभिभावकारी भरपर्दो र दीर्घकालिन बनाउन नितिगत तथा कार्यन्वयन पक्षमा केही थप सुधार गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । वालविकास केन्द्रको भौतिक अवस्था सुधार गर्नुपर्ने , खाजानास्ताको प्रबन्ध मिलाउनु पर्ने , सहयोगी कार्यकर्ताको थपपुनःताजगीतालिमदिनु पर्ने , सहयोगी कार्यकर्ताको पारिश्रमिक बढाउनु पर्ने, अनुगमन र निरिक्षण बढाउनु पर्ने साथै व्यवस्थापन पक्षलाई चुस्त , दुरुस्त बनाई वालविकास केन्द्रको संख्यामा वृद्धि गरी विद्यालयमा नै गाभ्नु पर्ने अध्ययनको निष्कर्ष रहेको छ ।

विषय सुची

सिफारिस-पत्र	I
स्वीकृतिपत्र	II
कृतज्ञता ज्ञापन	III
शोधसार	VI-V
संक्षिप्तशब्दवालीहरुको सुची	VI
परिच्छेद: एक	
	१-१४
परिचय	
१.१ पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	१०
१.३ अध्ययनको औचित्य	११
१.४ अध्ययनका उद्देश्यहरु	१२
१.५ अनुसन्धानप्रश्नहरु	१२
१.६ अध्ययनको परिकल्पना	१३
१.७ सम्बन्धितशब्दहरुको परिभाषा	१३
परिच्छेद : दुई	
	१५-१८
सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका	
२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	१५
२.२ अध्ययनको सैद्धान्तिकखाका	१६
२.३ साहित्यपुनरावलोकनको उपादेयता	१७

परिच्छेद : तीन १९-२४
अध्ययनविधि र प्रक्रिया

३.१ अनुसन्धाना ढाँचा	१९
३.२ अध्ययनको जनसंख्या र नमुना	२०
३.३ तथ्यांकका स्रोतहरू	२०
३.३.१ प्राथमिक स्रोत	२०
३.३.२ द्वितीय स्रोत	२१
३.४ तथ्यांक संकलनका साधनहरू	२१
३.४.१ अन्तरवार्ता सूची	२१
३.४.२ समूह छलफल	२२
३.४.३ दस्तावेज पुनरावलोकन	२२
३.४.४ अवलोकनफारम	२२
३.५ तथ्यांक संकलनप्रक्रिया	२३
३.६ तथ्यांकविश्लेषणप्रक्रिया	२३

परिच्छेद: चार
नतिजाको विश्लेषण

४.१ समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रहरूले बालबालिकाको सिकाईमापारेको प्रभावविश्लेषण गर्नु	२४
४.१.१ बालविकास केन्द्रमा बालबालिकाभर्ना	२६
४.१.२ बालविकास केन्द्रहरूमा सहयोगीकार्यकर्ताहरूलाई सोधिएको प्रश्नउत्तरहरूको समष्टिगत	२७
४.१.३ बालविकास केन्द्रमाभर्ना भएका बालबालिकाहरूका ४० अभिभावकहरू (२० महिला, २० पुरुष) लाई ८ ओटा बहुवैकल्पिक तथा २ वटा खुल्लाप्रश्नको समष्टिगत सिकाई शैली	३१

४.२ बालविकास केन्द्रले समाजिकरण बालबालिकाको भर्नामा पुऱ्याएको सहयोगको अवस्थाखोजीगर्नु	३५
४.२.१ बालविकास केन्द्र काबालबालिकाहरु कक्षा १माभर्नाहुने मातृ विद्यालयका प्र.अ.	३७
४.२.२ गाउविकास समिति खिरौनाअन्तर्गतकाबालविकास केन्द्रहरुको निरीक्षणको प्रमुखदायित्व	४३
४.२.३ प्रभावहरु	४४
४.३ समुदायमाआधारित बालविकास केन्द्रमादलित सहभागितामा देखा परेका समस्याहरुको पहिचानगर्नु	४५
४.३.१ समुदायमाआधारित बालविकास केन्द्रमा देखा परेका समस्याहरुको पहिचान गरी उपायहरुको खोजीगर्नु	४६

परिच्छेद : पाँच

४७-५१

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव

५.१प्राप्ति	४७
५.२निष्कर्ष	४८
५.३ सुझावहरु	५०
५.३.१ नितिगततह	५०
५.३.२ अभ्यास तह	५०
५.३.३ अनुसन्धानतह	५०
सन्दर्भ सामग्रीहरु	
अनुसूची	

सक्षिप्तशब्दावलीहरुको सुची

स.का.-	सहयोगीकार्यकर्ता
गा.वि.स.:-	गाँउविकास समितिको कार्यालय
प्रा.वि. :-	प्राथमिकविद्यालय
जि.शि.का :-	जिल्लाशिक्षाकार्यालय
रा.शि.आ. :-	राष्ट्रिय शिक्षाआयोग
उ.रा.शि.आ :-.	उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षाआयोग
वि.व्य.स.:-	विद्यालयव्यवस्थापन समिति
वि.नि. :-	विद्यालयनिरीक्षक
रा.शि.प.यो:-.	राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना

परिच्छेद : एक

परिचय

बालबालिका भन्नाले उभेर अनुसार समान्यतया अपरिपक्क र कलिला व्यक्ति हो । उमेरकम भएकोले हेरचाह र संरक्षणको आवश्यकता पर्दछ । यस अवस्थामा बालबालिकाको मस्तिष्कको पूर्ण विकास नभएको हुनाले उनिहरुकोप यस अवस्थालाई नवालक पनि भनिन्छ । बालबालिकाको वाल्य स्थिति परिपक्कता प्राप्त गर्न सक्ने उमेरका मूलयाङ्कन र उनिहरुको गर्ने कार्यको पद्धतिको आधारमा बालबालिकाको उमेर निर्धारण राज्यले गरिएका हुन्छन् । १८ वर्ष मुनिका सबै व्यक्तिलाई बालबालिका सम्झनु पर्छ भन्ने कुरा संयुक्त संयुक्त राष्ट्रसंघ बालअधिकार महासन्धि १९८९ परिभाषित गरेका छ । उमेरको हद कम र देश अनुसार फरक परेको पाइन्छ । जस्तै फिलिपिन्समा १४ वर्ष, उधौडा तर्फ १५ वर्ष, समुद्री माछा मार्ने काममा १८ वर्ष आदि छ । अन्तरराष्ट्रिय श्रम संगठनको न्यूनतम उमेर सम्बन्धी महासन्धिले हल्का कामको लागि १३ वर्ष र खतारापूर्ण कामको लागि हुनुपर्ने उमेर १८ वर्ष तोकेको छ । जस्तो भएपनि अन्तरराष्ट्रिय श्रमसंगठनले पनि विद्यालय शिक्षाको पूरा हुने उमेरलाई नै समान्य कामको लागि पनि न्यूनतम उमेर १५ वर्ष तोकेको छ । हाम्रो देशको सन्दर्भमा बालकलाई जनाउन नावालक, केटाकेटी, बच्चाबच्ची, शिशु, नानी जस्ता शब्दहरु प्रयोग गरिन्छ ।

बालबिकास केन्द्रलाई विभिन्न नामले चिनिन्छ, जस्तै शिशु , के.जी., पूर्वप्राथमिक , बालबिकास केन्द्र आदि ।

१.१ पृष्ठभूमि

प्रारम्भिक बाल्यअवस्था विकास अन्तर्गत घर तथा समुदायमा बालबालिकाहरूको हेरचाह, सामाजिकीकरण र शिक्षालाई अगाडि बढाउने खालका सेवाहरू समावेश भएका हुन्छन् । जसले बालकको सर्वाङ्गिक विकासमा सहयोग पुर्याउछन् । बालबालिकाहरूको दिने शिक्षा उनीहरूको विकास क्रमका आधारमा हुनु पर्दछन् । बालविकास शिक्षाको क्रममा केही शिक्षा विदहरूको विचारलाई यहाँ संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सन् १८७० मा इटलीमा जन्मिएका मारिया मन्टेश्वरीले विश्व विद्यालयका मानसिक चिकित्सालयमा दुर्बल मानसिक स्थिति भएका बालबालिकाहरूको उपचार गर्दा गर्दै मानसिक दुर्बलताका कारण ज्ञानेन्द्रियहरूको भद्दापण हो भन्ने पता लगाएकी थिइन । यस्ता दुर्बल मानसिक स्थितिका बालबालिकाहरूलाई नै सानै उमेर देखि ज्ञानेन्द्रियहरूको उचित तालिम दिएमा उनीहरूको बौद्धिक पक्षमा साकारात्मक विकास गर्न सकिने अवधारणा अनुसार उनले सन् १९०७ मा बालगृह नामक प्रारम्भिक मन्टेश्वरी शिक्षा प्रणालीका मुख्य उद्देश्य स्वतन्त्र वातावरणमा बालबालिकाहरूको व्यक्तिवादी भावनाको विकास गर्नु हो । बालबालिकाहरूको ज्ञानेन्द्रियलाई तालिम दिई गरिने क्रियाकलाप नै यस पद्धतिको मुख्य शिक्षण विधि हो ।

नेपालको शैक्षिक इतिहासमा पूर्वप्राथमिक शिक्षा सम्बन्धी औपचारिक थालनी सरकारी स्तरमा २००७ सालमा काठमाण्डौमा मन्टेश्वरी स्कूलको स्थापना भएको मानिन्छ । यसलाई पूर्वप्राथमिक शिक्षा सम्बन्धी औपचारिक रूपमा सरकारी स्तरको थालनी भएको मानिन्छ । विक्रम सम्वत् २०२२ सालमा बाल मन्दिरको स्थापना भई प्रत्येक जिल्लाको सदरमुकाममा शिशु शिक्षा सम्बन्धी कार्यक्रम भएको थियो । विक्रम सम्वत् २०२८ सालदेखि पूर्वप्राथमिक शिक्षा निजी क्षेत्रमा संचालन गर्ने सरकारी नीति बनाएका थिए ।

प्रारम्भिक उमेर समूहका बालबालिकाको पहुँच बृद्धि गर्ने विद्यालयमा पनि एक वर्षे पूर्व प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम संचालनमा व्यापकता ल्याइएको छ । पछाडि पारेका दलित, जनजाति, महिला, दलित, मधेशी, लोपोन्मुख जातिहरु अवस्थित क्षेत्र पहिचान गरि समुदायमा आधारित प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रलाई एकिकृत कार्यक्रममा समायोजन गरि कार्यान्वयन गर्न विशेष व्यवस्था गरिएको छ । सामुदायिक बालविकासको सञ्चालनको मुख्य जिम्मा स्थानीय निकायमा रहेको छ । स्थानीय निकायले विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी निकायको सहयोगमा स्थानीय तहका संघ संस्थाहरु जस्तै आमा समूह, युवा समूह, उपभोक्त समूह, बचत समूह आदीलाई परिचालन गर्नेछन (नेपाल सरकार त्रिबर्षिय अन्तरिम योजना वि.सं. २०६४-२०६७, पृष्ठ २६१) ।

सन् २००० मा डकार सम्मेलनबाट स्वीकृत कार्यक्रम अनुसार सबैको लागि शिक्षा (EFA) कुल लक्ष्य प्राप्त गर्न सबैको लागि शिक्षा राष्ट्रिय कार्ययोजना (सन् २००१-२०१५) र सबैको लागि शिक्षा (सन् २००४-२००९) मार्फत सघन प्रारम्भिक बालस्यहार तथा शिक्षाको विस्तार सुधारमा जोड दिइएको छ ।

प्रारम्भिक बालशिक्षा तथा विकास कार्यक्रमका लागि नीतिनियम निर्देशन गर्न शिक्षा मन्त्रालयका सचिवको अध्यक्षतामा प्रारम्भिक बालशिक्षा विकास परिषदको गठन भएको छ । कन्द्रिय तहमा अन्तर मन्त्रालय तथा अन्तर निकाय बीच सबै प्रारम्भिक बालशिक्षा तथा विकास कार्यक्रमहरुमा समन्वय गर्नका लागि राष्ट्रिय योजना आयोगले एउटा समन्वय समिति निर्माण गरेको छ । जिल्ला विकास समिति अन्तर्गत प्रारम्भिक बालशिक्षा तथा विकास समितिको व्यवस्था गरिएको छ (शिक्षा मन्त्रालय, २०६६-२०७२) ।

खास गरि दुर्गम ग्रामिण इलाकामा बस्ने सुविधा विहिन बालबालिकाहरुको लागि प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमको आवश्यकता महशुस गरी हालसम्म तयार गरिएका योजनाहरुले प्रारम्भिक बालविकासको आवश्यकता सम्बोधन गरेका छन् ।

सन् १९९१ देखि नै शिक्षा मन्त्रालयले बालबालिकाहरुको जीवन विकास र संरक्षणको लागि उनीहरुको अधिकारमा आधारित पद्धतिलाई प्रोत्साहन गरिरहेको छ (शिक्षा विभाग, २०६१) ।

राज्यका नीतिहरुको उपधारा ८ मा राज्यले बालबालिकाको शोषण हुन नदिइ उनीहरुको हक र हितको रक्षा गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्नेछ र निःशुल्क शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था क्रमशः गर्दै जाने व्यवस्था उल्लेख छ । त्यसैगरी उपधारा ९ मा राज्यले अनाथ बालबालिका, असहाय, महिला, बृद्ध, अपाङ्ग र अशक्तहरुको संरक्षण र उन्नतिको लागि शिक्षा स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अबलम्बन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणा सन् १९४८ मा शिक्षा पाउनु प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक अधिकार भनिएको छ । त्यसरी नै संयुक्त राष्ट्रसंघीय बाल अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणा १९४८ ले “शिक्षा पाउनु अधिकार भएकोले कम्तिमा आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क हुनुपर्छ भनेको छ” (नेपाल सरकार, बालअधिकार महासन्धी, १९४९) ।

सबैका लागि शिक्षा सम्बन्धी विश्व सम्मेलन, बालबालिकाहरुको लागि विश्व शिखर सम्मेलन, बाल अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासम्मेलनमा नेपालले प्रतिवद्धता जनाए अनुसार प्राथमिक उमेरका बालबालिकाहरुका रेखदेख र विकास सम्बन्धी राष्ट्रिय योजना र नीतिहरुको विकास गरिएको छ । सरकारका योजना तथा नीतिहरुमा बालविकासको लागि कार्यक्रमहरु तय गरिएका छन् ।

आधुनिक नेपालको शैक्षिक इतिहासमा पूर्व प्राथमिक शिक्षा सम्बन्धी औपचारिक प्रयासको थालनी सरकारी स्तरमा वि.सं. २००७ सालमा काठमाण्डौंमा मन्तेश्वरी स्कूल स्थापनाबाट भएको पाइन्छ । यसका लागि चाहिने आवश्यक तालिम शुरुमा केही शिक्षकहरूले भारतबाट प्राप्त गरेका थिए भने २०१९ सालतिर केही शिक्षकहरू तालिमका लागि इजराइल समेत गएका थिए । २०२० सालमा सो मन्तेश्वरी स्कूल तत्कालिन डेमोन्ट्रेसन (हाल ल्याबोरेटरी) स्कूलमा गाभिए पछि विद्यालय उमेर नपुगेका ससाना केटाकेटीहरूका लागि २०२१ मा शिशु कक्षाको व्यवस्था गर्न खोजिएको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा २०२२ साल देखि बालमन्दिरहरूको स्थापना भई शिशु शिक्षा सम्बन्धी कार्यक्रमहरू संचालन हुन थालेको उल्लेखनीय छ । शिक्षा मन्त्रालय अन्तर्गत २०२५ साल देखि शिशु कक्षा सम्बन्धी पाठ्यक्रम तर्जुमा गर्न थालिएको हो । उक्त पाठ्यक्रमलाई पुनः कक्षा व्यवस्था नियमावलीद्वारा २०२९ मा सुव्यवस्थित गर्ने प्रयास गरियो ।

बालबालिकाहरूको शारिरीक, बौद्धिक, सामाजिक, भाषिक र संवेगात्मक विकासमा सहयोग पुऱ्याउन बालविकास केन्द्रको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ ।

बालविकास केन्द्र बालबालिकाहरूलाई निश्चित समयसम्म दैनिक रूपमा सहभागि गराई उनीहरूको चौतर्फी विकास, वृद्धि र अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने एउटा थलो हो । बालविकासकेन्द्रमा बालबालिकाहरूलाई खेल्ने, नाच्ने, गाउने, कथा सुनाइने, छलफल गर्ने, विभिन्न अनुभव बाताउने, अन्वेषण, खोजी, समस्या सामाधान गर्नु लगाउने, गन्ति अंक, अक्षर, लेखाई सम्बन्धी अवधारणा विकास गर्ने जस्ता क्रियाकलापको साथै स्वास्थ्य, पोषण, सरसफाई सेवालार्ई एकिकृत गरी बालबालिकाको चौतर्फी विकास गर्न र उनीहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्न सहयोग पुऱ्याउने गर्छ ।

बालविकास केन्द्रमा बालबालिकाहरुले भविष्यमा जान्नु र सिक्नुपर्ने धेरै काम कुराहरुलाई खेल, खेलौना, बालगीत, कथा, कुराकानी, अवलोकन, चित्र अवलोकन, पुर्व साक्षरता, पुर्व लेखन अभ्यास, नाटक अभिनय जस्ता विभिन्न क्रियाकलापको माध्यमबाट विभिन्न विषयहरुमा अवधारणाहरु स्पष्ट गरिन्छ । सानै उमेरमा अवधारणा स्पष्ट भएमा बालबालिकाले पछि विद्यालयमा सिकाउने कुनै पनि विषयलाई राम्रो बुझ्न सक्दछ । यो एउटा औपचारिक शिक्षा तथा विद्यालयको निमित्त तयार गर्ने थलो हो । यस्तो साधारण तथा ग्रामिण क्षेत्रमा बालबालिकाको घरबाट केवल दश मिनेटको दुरीमा स्थापना भएमा समुदायका बालबालिकाको बढी पहुँच हुन सक्दछ । विकासकेन्द्र प्रारम्भिक बाल्यवस्थाको विकास सम्बन्धी अधिकार सुनिश्चित गर्ने एउटा बलियो माध्यम हो ।

बालबालिकाहरुको निश्चित विकास वा चौतर्फी विकासमा नियमित सहयोग गर्ने उद्देश्यले बालबालिकाको उमेर सुहाउँदो विभिन्न सिकाई सामग्रीहरुको व्यवस्था गरी नियमि रूपले खेल्ने, गाउने, अभ्यास गर्ने, सुत्ने, नयाँ नयाँ काम कुरा गर्ने, अनुभव छलफल गर्ने, नयाँ नयाँ काम अन्वेषण गर्ने, अनुभव गर्ने र सिक्ने अवसर प्रदान गर्ने उद्देश्यले सञ्चालन गरेको बालबालिकाको चौतर्फी विकास गर्ने थलोलाई बालविकास केन्द्र भन्न सकिन्छ । बालविकासकेन्द्रमा बालबालिकाहरुलाई आफ्नो हातखुट्टा, पाखुरा, मांशपेसी, मस्तिष्क र आँखा, कान, नाक, हात, मुख, दाँत तथा औलाहरुलाई समन्वयात्क ढंगमा संचालन गर्ने वातावरण प्रदान गरी बालबालिकाहरुलाई नयाँ अनुभव गर्न, सिक्न, बुझ्न, जान्न र अन्वेषण गर्न सक्षम बनाइन्छ ।

नेपालमा प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रम विशेष गरी ५ वर्ष सम्मका बालबालिकाहरुलाई केन्द्रित गरी विभिन्न निकायहरुले विभिन्न कार्यक्रमहरु संचालन गरिरहेको छ । यसमा बढी भन्दा बढी ३ वर्ष देखि ५ वर्ष सम्मका बालबालिकाहरु नै रहेको हुन्छ । नेपालमा प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रम सरकारी, गैर सरकारी संस्थाहरु र नीजी विद्यालयहरुले विभिन्न नामहरुबाट बालविकास केन्द्रहरु संचालन

रहको छ । जस्तै : प्ले ग्रुप, नर्सरी, पूर्व प्राथमिकक शिक्षा, किन्डन गार्डेन, इत्यादी ।

शिक्षा विभागले २ किसिमका बाल विकास केन्द्रहरु संचालन गर्न निति लिएको छ । पूर्व प्राथमिक कक्षा (विद्यालयमा आधारितसमुदायमा आधारित बालविकास केन्द्र ।

शिक्षा विकास सम्बन्धी नेपाल सरकारले विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२०६६-२०७२) मा विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (SSRP) ले पनि प्रारम्भिक बालविकास शिक्षाबाट कक्षा १ मा भर्नाहुने बच्चाहरुको लक्ष्य सन् २०१५/१६ SSRP को अन्तिम वर्षमा ८०% लक्ष्य राखेको छ । हाल समुदाय तथा विद्यालयमा आधारित गरि मुलुकमा २४,७७३ बालविकास केन्द्र संचालित छन् जसमध्ये १२,८८३ समुदायमा आधारित छन् । यसका अतिरिक्त नेपालमा प्रारम्भिक बालशिक्षा तथा विकास/पूर्व प्राथमिक शिक्षाको विस्तार र सेवा प्रवाह गर्न संस्थागत विद्यालयहरुको योगदान महत्वपूर्ण रहेको छ ।

विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरुले बालविकास सम्बन्धि विभिन्न तालिम, सेमिनार, खोज अनुसन्धान र विकासमुलक कार्यक्रमहरु संचालन र परिक्षण गर्दै आइरहेको छन् । बालबालिकाहरुलाई विद्यालय जाने वातावरण र उनिहरुको समग्रताको विकासका लागि प्रारम्भिक बालशिक्षा कार्यक्रमको उच्च महत्व रहेको छ । संचालन गरिएको बालविकास केन्द्र र समग्र पारम्भिक बालविकास शिक्षा कार्यक्रमको बालबालिका समाजिक व्यवहारमा परको प्रभावको अध्ययन हुनु जरुरी छ ।

पूर्व प्राथमिक कक्षा ४ वर्ष उमेर पुगेका बालबालिकाहरुको निम्ती प्राथमिक विद्यालयमा छुट्टै एउटा कार्यक्रमको रुपमा संचालन गर्ने एउटा प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रम हो । पूर्व प्राथमिक कक्षामा चार वर्ष उमेर पुगेका करिब १०-२० मिनेटको दुरीमा बसोबास गरेका बालबालिकाहरु मात्र समावेश गरिन्छ । पाँच वर्ष उमेर पुगेपछि कक्षा एक मा ती बालबालिकाहरुलाई भर्ना गर्नुपर्दछ । एउटा विद्यालयमा एउटा पूर्व प्राथमिक कक्षामा बढीमा पच्चिस जना सम्म मात्र बालबालिका राखिएको हुनुपर्छ । पूर्व

प्राथमिक कक्षाको लागि विद्यालय भित्र छुट्टै एउटा कक्षाकोठा र एकजना छुट्टै तालिम प्राप्त सहजकर्ताको व्यवस्था गरी चार घण्टासम्म बालबालिकाको स्तर सुहाउँदो क्रियाकलापद्वारा बालबालिकाको चौतर्फी विकास र कक्षा १ को निम्ति तयारी गरिन्छ । यो पूर्व प्राथमिक कक्षा विद्यालय व्यवस्थापन समिति अन्तर्गत छुट्टै पूर्व प्राथमिक कक्षा संचालन समिति गठन गर्नुपर्छ । पूर्व प्राथमिक कक्षामा कक्षा १ का विद्यार्थीलाई समावेश गर्न मिल्दैन । पूर्व प्राथमिक कक्षा संचालन गर्न विद्यालयले आवश्यक सम्पूर्ण भौतिक पूर्वाधार तयार गर्ने ।

देशभरीनै संचाल नभएको प्रारम्भिक बालशिक्षालाई अगाडि बढाउन विभिन्न संघ संस्थाहरुले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । जस्तै UNICEF, Save the children, Norway Plan Nepal, World Vision, Seto Guras जस्ता गैरसरकारी संस्थाहरु मुख्य हुन । त्यसरी नै स्थानी स्तरमा विभिन्न संघ संस्थाहरुले यही बालविकास शिक्षाको उन्नतिमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् ।

यो विषय सवैनागरिक समाजमा चासोको विषय बनेको छ । यसै परिवेशलाई आत्म सात गरि समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रहरुमा दलितहरुको सहभागिताको वारेमा स्पष्ट पार्ने आवश्यक ठानी यो शोध अध्ययन गरिएको छ । बालबालिकाको उमेर अनुसार चौतर्फी विकास, सिकाई क्षमता विकासको साथै कक्षा एकमा विद्यालयमा भर्ना हुन तयारी गर्ने अभिप्रायले समुदायका प्रतिनिधिहरु आफैले समुदायमा नै संचालन गरेको केन्द्रलाई समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्र भनिन्छ । यसप्रकारको केन्द्रमा तीन र चार वर्ष उमेर पुगीसकेका दुई उमेर समूहका बालबालिकाहरुलाई एउटा स्थानमा बसेर सिकने वातावरण बनाइन्छ । यस्तो केन्द्र संचालन गर्न एउटा सहजकर्ताको व्यवस्था गरेको हुन्छ ।

यस प्रकारको केन्द्र प्राथमिक विद्यालय भन्दा १० देखि १५ मिनेट टाढा स्थापना गरेको हुनुपर्छ । विशेषगरि यसप्रकारको बालविकास केन्द्रले तीन र चार वर्ष उमेर पुगेका ग्रामिण क्षेत्रका सबै बालबालिकाहरुको बालविकास गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य लिएको छ । यस्तो केन्द्रमा प्रत्येक वर्ष नयाँ तीन वर्ष उमेर पुगेका बच्चा भर्ना लिने र पाँच वर्ष उमेर पुगेका बालबालिकालाई विद्यालयको कक्षा एकमा भर्ना गर्ने गर्नु पर्छ । यो केन्द्र हप्ताको ६ दिन कम्तिमा चार घण्टा संचालन गरिन्छ । यस्तो बालविकास केन्द्रको संचालन गर्न स्थानीय स्तरमा समुदायको सक्रियतामा एउटा बालविकास समिति गठन गर्नु पर्ने प्रावधान शिक्षा विभागको प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

सरकारी तथा गैरसरकारी स्तरबाट प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रम वृहतरूपमा संचालन भइरहेको कार्यक्रम हो । कार्यक्रमहरु केन्द्रिय तहमा तय हुने गरेका छन् । त्यसैले यस्ता कार्यक्रमहरुको बारेमा आम जनमानसमा सञ्चार प्रभावकारी हुन सकेको छैन । बालशिक्षा कार्यक्रम संचालन भएका स्थानका बालबालिकाहरुलाई सामाजिकरणमा कस्तो प्रभाव परेको छ ? लगानी अनुरूपको प्रतिफल प्राप्त भइरहेको छ, छैन ? बालविकास शिक्षा हासिल गरेका बालबालिकामा सामाजिक व्यवहार, विकास र सिकाइमा अपेक्षा अनुकूलको सुधार भए नभएको कुरा अध्ययनको विषयवस्तु बन्नुपर्ने आवश्यकता छ । समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रहरुको प्रभावकारीता कस्तो छ ? यस्ता आवश्यकताको आधारमा यस अध्ययनलाई केन्द्रित गरिएको छ ।

दशौं योजनाको अन्त्य सम्ममा तेह्र हजार बालविकास केन्द्र संचालन गर्ने सरकारी लक्ष्य रहेकोमा अन्तरिम त्रिवर्षिय योजनाले थप नौ हजार नयाँ बालविकास केन्द्रहरु खोल्ने लक्ष्य राखेको छ । यसैगरि सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रमले सन् २०१५ सम्ममा ७४ हजार बालविकास केन्द्र संचालन गर्ने लक्ष्य राखेको छ । उल्लेखित लक्ष्य प्राप्तिका लागि विभिन्न कार्यक्रम, नीति र रणनीतिको तर्जुमा गरिएको छ । यस्ता लक्ष्यहरु

सम्बोधन गर्ने खालका कार्यक्रमहरू तय गरि सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरू लागि रहेका छन् । सो कार्यक्रमलाई अगामी दिनमा अझ सशक्त र बृहतरूपमा बढाउदै लैजाने लक्ष्य रहेको देखिन्छ । प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमबाट बालबालिकाको चौतर्फी विकास सुनिश्चित गर्न सरकारी र गैरसरकारी दुवै क्षेत्रबाट लगानी बढाएको छ । यसको विकासको लागि अनेकौं प्रवर्दनात्मक कार्यक्रमहरू भइरहेका छन् ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

देशको विकासमा शैक्षिक जागरणले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । राष्ट्रको शैक्षिक स्तर उकास्न अनौपचारिक तथा औपचारिक शिक्षाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । बालविकासको सर्वाङ्गिक विकासका लागि प्रारम्भिक बालशिक्षाको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । हालको परिवेशमा प्रारम्भिक बाल शिक्षाको विकास र विस्तारका लागि सरकारी तथा गैरसरकारी तहबाट प्रशस्त लगानी गरिएको छ । यति हुदाहुदै पनि यस क्षेत्रमा पर्याप्त समुदायिक सहभागिता जुटाउन नसकिएको, समुदायको आवश्यकता सँग तालमेल गर्न नसकिएको, कार्यक्रमको वास्तविकताको बारेमा स्पष्ट हुन नसकेको, कार्यक्रमले अपेक्षित प्रतिफल दिई समाजमा विभिन्न छाप जोड्न नसकेको गुनासाहरू जनमानमा रहेका छन् । जे भए पनि बालविकास शिक्षा कार्यक्रम संचालन भएका स्थानमा बालबालिकाहरूमा यस कार्यक्रमले साकारात्मक प्रभाव पारेको छ ।

कार्यक्रमहरू संचालन भएका स्थानका बालबालिकाहरूमा भएका कमि, अभिभावक तथा शिक्षकहरूको कमि कमजोरी कस्ता छन् ? उनीहरूले प्रारम्भिक बालशिक्षा हासिल गरिसकेपछि आफ्नो समाजीकरणमा कस्तो सहयोग प्राप्त गरेका छन् ? समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रको प्रभावकारीता कस्तो छ ? आदि कुराहरूको अध्ययन एक त भएकै छैन भएको भए पनि ज्यादै न्यून मात्रामा भएको छ र यसको वास्तविकता जनमानसमा आउन सकेको छैन । यस्ता कारणहरूको खोजी गरी समस्त अभिभावक, योजनाकार, शिक्षासेवी, सरकारी तथा गैर सरकारी संघ संस्थाहरू र सबै सरोकारवालहरूको बीचमा सम्प्रेषण गर्नुपर्ने आवश्यकता महशुस गरी यो अध्ययन

केन्द्रित गरिएको छ । यसबारे प्राप्त हुने निष्कर्षले अगामि दिनमा प्रारम्भिक बालविकास सम्बन्धी तय हुने कार्यक्रमका लागि सरोकारवालाहरु शैक्षिक योजनाकार, नीतिनियमकर्ता सबैलाई सहयोग प्रदान गर्ने विश्वास लिइएको छ ।

१.४ अध्ययनका उद्देश्य

यस अध्ययनका उद्देश्यहरु निम्नानुसार छन् :

१. समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रहरुले बालबालिकाको सिकाईमा पारेको प्रभावबारे विश्लेषण गर्नु ।
२. बालविकास केन्द्रले समाजिकरण बालबालिकाको भर्नामा पुऱ्याएको सहयोगको अवस्था खोजी गर्नु ।
३. समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रमा दलित सहभागितामा देखापरेका समस्याहरुको पहिचान गर्नु ।
४. समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रमा देखा परेका समस्याहरुको पहिचानगरी उपायहरुको खोजि गर्नु ।

१.५ अनुसन्धान प्रश्नहरु

समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रको समस्याहरु के के हुन् ?

१. समुदायमा आधारित तथा विद्यालयमा संचालित बालविकास शिक्षाहासिल गरेका दलित बालबालिकाहरुको विद्यालयमा भर्ना भएपछिको नियमितता कस्तो छ ?
२. समुदायमा आधारित तथा विद्यालयमा संचालित बालविकास शिक्षा हासिल गरेका बालबालिकाहरुको परिवारीक, छरछिमेक साथिभाई सहपाठी संगको समाजिक व्यवहार कस्तो छ ? समुदायमा आधारित तथा विद्यालयमा संचालित बालविकास शिक्षाहासिल गरेका बालबालिकाहरु बीचमा समाजिक व्यवहारमा के फरक छ ? समुदायमा आधारित तथा विद्यालयमा संचालित बालविकास

केन्द्रको भौतिक व्यवस्थापन आदिको तुलनात्मक अवस्था कस्तो रहेछ ?
समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रहरुमा देखापरेका समस्याहरु सामाधानका
उपायहरु के के हुन् ।

१.६ अध्ययनको परिसिमा

यो अध्ययन सिरहा जिल्लाको गा.वि.स. खिरौनामा सञ्चालित समुदायमा आधारित
तथा विद्यालयमा संचालित बालविकास केन्द्रहरुको अगुवा श्रोतकेन्द्र सिरहामा केन्द्रित
भएर अध्ययन गरिएको छ ।

१.७ सम्बन्धित शब्दहरुको परिभाषा

समुदाय	: बालविकास केन्द्र संचालन भएको स्थानमा बालविकास केन्द्रको समुचित व्यवस्थापनमा सहयोग पुऱ्याउने स्थानीय समाज ।
बालविकास केन्द्र	: ३ वर्ष देखि ५ वर्ष उमेर सम्मका बालबालिकाहरुलाई शिक्षा प्रदान गर्ने स्थल ।
विद्यालय	: ५ वर्ष उमेर पुगेका बालबालिकाहरुले औपचारिक रुपमा अध्ययन अध्यापन गर्ने स्थल (समुदायिक र संस्थागत)
युनिसेफ	: United Nations Children's Education Fund ।
सुधार कार्यक्रम	: वि.सं. २०६६-७२ सम्मको नेपाल सरकारले शिक्षामा केन्द्रित गरेको कार्यक्रम ।
सामाजिकीकरण	: प्रचलित समुदायले स्वीकार गरेको मूल्य र मान्यता तथा संस्कृति अनुरूपको आचरण सिकाउने कार्यक्रम ।
सबैको लागि शिक्षा	: सन् २०१५ सम्म नेपालमा सबै व्यक्तिहरुलाई साक्षर बनाउने र गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गरिने कार्यक्रम ।

सरकारी	: नेपाल सरकारको पूर्ण स्वामित्व र निगरानी भएको ।
गैरसरकारी	: अन्य दातृ निकायद्वारा संचालित तर सरकारको लक्ष्य प्राप्तीमा सहयोगी संस्था वा निकाय ।
सेभ द चिल्ड्रेन	: बालबालिकाहरुको हक हित र संरक्षण सम्बन्धी काम गरेको संस्था ।
पूर्व प्राथमिक	: तीन देखि पाँच वर्ष मुनिका बच्चाहरुलाई दिइने शिक्षा ।
साक्षरता	: दैनिक जीवनमा आइपर्ने सामान्य कामकाज गर्न लेख्न, पढ्न जान्ने ।
अभिभावक	: बालबालिकाहरुको आमा/बुवा वाजे वज्यै/संरक्षक

परिच्छेद : दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

कुनै पनि क्षेत्रमा देखिएका विद्यमान समस्याहरूलाई सामाधान गर्ने उद्देश्यले गरिएको हुन्छ । त्यस सँग सम्बन्धीत अध्ययनहरू पहिले देखि नै अनुसन्धान भएको हुनसक्छ । त्यही अध्ययन सँग सम्बन्धित विभिन्न अनुसन्धानात्मक लेख, रचना, अध्ययन प्रतिवेदन, प्रकाशन तथा शोध कार्य हुनसक्छ । जसको अध्ययनबाट आफ्नो अध्ययनलाई सहज पार्न सकिन्छ । यस शोध पत्रको शीर्षक “समुदायमा आधाति बालविकास केन्द्रमा दलित बालबालिकाको सहभागिता ” अध्ययनलाई प्रभावकारी र वस्तुपरक शोध शीर्षक सँग सम्बन्धित पूर्व साहित्य अध्ययन गरी यस अनुसन्धानलाई पुरा गर्न सहयोग लिइएको छ ।

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

अनुसन्धान अनवरत चलिरहने प्रक्रिया हो तर आफ्नो अध्ययन क्षेत्रमा मिल्दो किसिमको पूर्ववत् गरिएका अध्ययन अनुसन्धान निष्कर्षहरूलाई अध्ययन गर्नुपर्ने हुँदा निम्न लेख तथा प्रतिवेदनका अध्ययन र पुनरावलोकन गरिएको छ ।

लक्षित समूहको लागि विशेष प्रोत्साहन र सहयोगको व्यवस्था योजनामा भएपनि कार्यान्वयन हुन नसकेको देखिन्छ । सहयोगी कार्यकर्ताहरू विद्यालयहरूमा अपहेलित भएको अवस्थामा देखिन्छ । अभिभावकहरू यस कार्यक्रमप्रति जागरुक नहुनु । समष्टिगत दृष्टिकोणले बालबालिकाहरूको सर्वाङ्गीण विकास गर्ने । स्थानीय निकायहरू, सरकारी कार्यालयहरू, राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रिय गैरसरकारी संसहरू, समुदायमा आधारित संस्थाहरू समेतसँगको सहकार्यमा प्रारम्भिक बालविकास क्रियाकलापहरूको योजना निर्माण, कार्यक्रम तयारी र कार्यान्वयन व्यवस्था मिलाउने । जोखिममा परेका

र सुविधा विहिन बालबालिकाहरुको सेवामा विशेष जोड दिदै समुदाय र विद्यालयमा आधारित प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रहरुको विस्तार गर्ने ।

२.२ अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका

अनुसन्धान नियमित रूपमा चलिरहने प्रकृया हो । अनुसन्धानकर्ताले आफ्नो अध्ययनको क्षेत्रमा पूर्ववत गरिएका अध्ययन, अनुसन्धान, निष्कर्षहरु तथा संगठित रूपमा प्रकाशन गरिएका पुस्तक, पत्रपत्रिका, लेख, रचना तथा कृतिहरु अध्ययन गर्नुपर्ने हुँदा त्यसको सारांशलाई आफ्नो अध्ययनमा उल्लेख गर्ने गर्नाले अध्ययनको क्षेत्रमा ज्ञात भएका र वर्तमान सम्मपनि अज्ञात रहेका तथा परिक्षण न गरिएका प्रमाण वा ज्ञानहरु बारे जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । नेपाली परिवेशमा सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक तथा शैक्षिक एवं सांस्कृतिक पक्षहरुका अध्ययन र अनुसन्धान विदेशी तथा स्वदेशीहरुले गरेको पाइन्छ, तापनि खास गरी ग्रामिण शिक्षामा केन्द्रित रहेर अनुसन्धान गरेको पाउन कठिन नै छ ।

विकर्डका अनुसार High/scope perry pre-school को अध्ययन मिचिगन शहरमा गर्नुभएको थियो । बालकको विद्यालयमा विद्यालय छाडने र बढी कक्षा दोहरिने कारणले गर्दा भविष्यको अध्ययन साथै उत्तम जीवनको लागि पनि धेरै असर परेको कारणबाट के प्रारम्भिक वाल्यवावस्था, के कतिको महत्व छ, भन्ने बारेलाई विषय बनाई अध्ययन गरियो । उक्त अध्ययनका लागि १२३ जना निग्रो (काला) जातिका ५ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरुलाई समावेश गरिएको थियो । यसरी १२३ जनालाई २ समूहमा बाडिएको थियो ।

२.३ साहित्य पुनरावलोकनको उपादेयता

शिक्षा विना मासिन पशु समान हुने छ भन्ने तथ्य सर्वदित छ । मानव विकासको लागि सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष शिक्षा हो । प्रत्येक बालबालिकाहरूको सर्वाङ्गिक विकास गर्नु शिक्षाको लक्ष्य हुन्छ । सामाजमा समायोजन गर्न सक्ने क्षमता शिक्षाले प्रदान गर्दछ । शिक्षा विनाको जीवन विश्वास विनाको मानव आत्मा विनाको शरिर नै हुन पुग्दछ । प्रत्येक समुदायले जीवन पर्यन्त आफना अनुभवहरू कुनै न कुनै रूपमा संतानमा हस्तान्तरण गर्न खोज्दछ, बालविकासको महत्वपूर्ण पक्ष उसको उमेर समूह हुन्छ । त्यसैले प्रत्येक समुदायमा बालबालिकाको सर्वाङ्गिक विकासलाई मध्य नजर राखी एउटा सक्षम, सवल बालबालिकाहरूको मनोभावलाई प्रतिनिधित्व गर्ने थलोको विकास गर्नु गराउनु आजको अपरिहार्य आवश्यकता बनेको छ ।

विकर्डका अनुसार प्रत्येक बालबालिकाहरूलाई बाल अधिकार अन्तर्गतका कुराहरू हामीले दिने प्रयास, प्रयत्नहरू गर्नुपर्दछ । त्यसले बालबालिकाहरूको शारिरीक, बौद्धिक, संवेगात्मक र सामाजिक विकासमा साकारात्मक योगदान पुरयाउँछ । यदि हामीले ति तत्वहरूलाई ख्याल गरेनौं भन्ने मात्र नाकारात्मक तिर रूपान्तरित हुन्छ । प्रत्येक बालबालिकाहरू सामाजिकरणमा पहिले साकारामक तवरले प्रभाव छोडने प्रयास, प्रयत्न गर्दछ तर साकारात्मक बाटोबाट समायोजन गर्न नसकेको अवस्थामा नाकारात्मक बाटो अपनाउने/पहिल्याउने प्रयत्न गर्दछ । त्यसैले प्रत्येक बालबालिकाहरूको रुचि, आवश्यकता गति अनुसार हामीले सहयोगी वातावरण निर्माण गरौं भन्ने स्वतः बालबालिकाहरू ती तत्वहरूलाई सामान्यीकरण गरी साकारात्मक योगदान गर्न तयारहुनेछ ।

वर्तमान ज्ञात नभएका र परीक्षण नगरिएका कुराहरू खोज अनुसन्धान गर्नु नै अनुसन्धानको उपादेयता हो ।

परिच्छेद : तीन अध्ययन विधि र प्रक्रिया

अनुसन्धान पद्धति अनुसन्धान कार्य अधि बढाउने विधि हो । अनुसन्धानको प्रकार अनुसार तथ्यांक संकलन विधि तथा साधनहरु फरक फरक हुन्छन् । गुणात्मक तथा परिमाणात्मक के कस्तो अनुसन्धान गर्ने हो ? सो अनुसार विधिको प्रयोग गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी तथ्यांक कस्तो स्रोतबाट संकलन गर्ने हो ? त्यसले पनि अध्ययन विधि छनोटमा प्रभाव पार्दछ । यस प्रकार यस अनुसन्धानका निम्ति विधि प्रविधि तथा औजारहरुको प्रयोग गरिएको छ । तथ्यांकलाई संकलन गरिएको छ ।

३.१ अनुसन्धा ढाँचा

अनुसन्धानका लागि निश्चित योजनाको तथा रणनीतिको आवश्यकता पर्छ । योजना विना गरिने अनुसन्धान लक्ष्य सम्म पुग्न सक्दैन । यो अध्ययन कार्य पूरा गर्न गुणात्मक अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरिएको छ । “कुनै अवस्था, प्रक्रिया तथा घटनाको व्याख्या विश्लेषण शाब्दिक रुपमा गरिन्छ भने त्यो गुणात्मक अध्ययन हुन्छ ।”

गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचा विषयवस्तुलाई गहिरिएर अध्ययन गरिने र सम्बन्धित व्यक्ति, अवस्था तथा घटनासंग प्रत्यक्ष सम्पर्क हुने र प्राप्त सूचनाले यथार्थ नतिजा ल्याउने भएकोले यो अध्ययनमा गुणात्मक ढाँचा प्रयोग गरिएको छ ।

यस अध्ययनलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि वर्णणात्मक विधि अवलम्बन विस्तृत विवरण, अनुभव लिनेछौं । यसरी प्राप्त भएका तथ्याङ्कलाई गुणात्मक एवम् वर्णणात्मक ढंगले विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२ अध्ययनको जनसंख्या र नमुना

यस अध्ययनको उद्देश्य पुरा गर्न आवश्यक तथ्यांकहरु संकलन उद्देश्यपूर्ण नमुना छनोट विधिलाई आधार मानी सोका आधारमा विवरणहरु प्राप्त गर्न गहिराई सम्म पुगेर समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रहरुमा दलितको सहभागिताको समग्रताहरुको अध्ययन गरिएको छ । सिरहा जिल्ला अन्तर्गतका अगुवा स्रोतकेन्द्र सिरहामा संचालित समुदायमा आधारित बालबिकास केन्द्र संख्या ४ मध्ये सामुदायिकमा ३ वटा र विद्यालयमा आधारित १ वटा छन् । जस अन्तर्गत अभिभावक ४० जना मध्ये पुरुष २० र महिला २० जना । स्रोत व्यक्ति १ जना, सहयोगी कार्यकर्ता ४ जना, बालबालिका संख्या ३५ जना मध्ये छात्र १७, छात्रा १८ मात्री विद्यालयका प्र.अ. ४ जना मध्ये सामुदायिक ४ तथा शिक्षक २ जना तथा शिक्षिका ३ जना विद्यालय निरिक्षक १, गा.वि.स., सचिव-१ जना, वा.वि.केन्द्र अध्यक्ष-२ जना लाई समान्य सम्भावना युक्त नमुना छनोट विधिबाट छनोट गरिएको छ ।

३.३ तथ्यांकका स्रोतहरु

३.३.१ प्राथमिक स्रोत

प्राथमिक संकलनका लागि नमुना छनोटमा परेका बालविकास केन्द्रहरुको प्र.अ., शिक्षक (स.का.), वा.वि.के. अध्यक्ष, बालबालिका, अभिभावक आदि संग प्रत्यक्ष रुपमा अन्तरवार्ता, प्रश्नावली र समूह छलफल गरी सूचना संकलन गरिएको छ ।

३.३.२ द्वितीय स्रोत

लाइब्रेरी र इन्टरनेटबाट अनुसन्धान कार्यलाई सघाउ पुरयाउने विभिन्न पत्र पत्रिका प्रकाशित लेख रचनाहरु, अनुसन्धानात्मक अध्ययनका प्रतिवेदनहरु तथा सम्बन्धित वेबसाइटबाट प्राप्त दस्तावेजहरुगरी सम्बन्धित सूचना र तथ्यांक संकलन गर्ने कार्य गरिएको छ । यस अध्ययन अनुसन्धानका लागि विभिन्न शैक्षिक नीतिनियम र

तथ्यांकहरु, प्रतिवेदन, शोधपत्र, बालविकास केन्द्रमा दलितको सहभागिता रहेका विभिन्न किसिमका रेकर्ड फाइलहरु अभिलेखबाट तथ्यांक लिने प्रयास गरेको छु ।

३.४ तथ्याङ्क संकलनका साधन

यस अध्ययनमा नमुना छनोटमा परेका स्रोत, व्यक्ति, बालविकास व्यवस्थापन समिति, प्रधानाध्यापक, शिक्षक, सहयोगी कार्यकर्ता, अभिभावक, विद्यार्थीहरुलाई बन्द प्रकृतिको लिखित रूपमा प्रश्नावली निर्माण गरी वितरण गरिएको छ जुन समुदायमा आधारित बाल विकासको प्रभावकारीता सम्बन्धी अध्ययन गर्ने उद्देश्यले सोधिएको छ ।

३.४.१ अन्तरवार्ता

अन्तरवार्ताले व्यक्ति भित्रका भावना र विचारलाई प्रष्ट रूपमा बाहिर ल्याउने काम गर्ने हुनाले, स्रोतव्यक्ति, बालविकास व्यवस्थापन समिति, प्रधानाध्यापक, शिक्षक, सहयोगी कार्यकर्ता, अभिभावक, विद्यार्थी (बालविकास) का लागि अन्तरवार्ता संचालन गर्न हरेक उत्तरदाताको निम्ति निर्देशित प्रश्नहरु तयार गरी प्रयोगमा ल्याइएको छ ।

३.४.२ समूह छलफल

अध्ययनमा संलग्न सम्पूर्ण सरोकारवालाहरुलाई भेला गराई समूह छलफल गरिएको छ । उक्त छलफल समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रहरुको प्रभावकारीता बारेमा सिमित गरिएको छ । छलफलमा बुद्धिजीवी, स्रोतव्यक्ति, बालविकास व्यवस्थापन समिति, प्रधानाध्यापक, शिक्षक, सहयोगी कार्यकर्ता, अभिभावक तथा बालविकासहरुको लागि रकल्ला प्रश्नावली प्रयोग गरिएको छ ।

३.४.३ दस्तावेज पुनरावलोकन

आवश्यक “समुदायमा आधाति बालविकास केन्द्रमा दलित बालबालिकाको सहभागिता ” तथ्यांक तथा जानकारी प्राप्त गर्ने उद्देश्यले सम्बन्धित बालविकास केन्द्रहरुको रकर्डहरु, शैक्षिक स्मारिका, विभिन्न लेख रचना, प्रतिवेदनहरु, राष्ट्रिय प्रारूप छनोट गरेको छु । शिक्षक, स.का., बालबालिका, अभिभावक, बुद्धिजीवी समान्य सम्भावनायुक्त विधिलाई आधार मानी नमुना छनोट गरेकोछु ।

३.४.४ अवलोकन फारम

प्राथमिक तथ्यांकहरु संकलन गर्ने प्रमुख विधिहरु मध्ये अवलोकन पनि प्रभावकारी उपयुक्त विधि नै हो । अनुसन्धानका लागि तथ्यांक संकलन गर्ने उपकरणको रूपमा गरिने अवलोकन व्यवस्थित, सिद्धान्तपरक र यथार्थ हुन्छ । हुनत अवलोकन प्रयोगात्मक, वर्णनात्मक तथा गुणात्मक तीनै प्रकारले तथ्यांक संकलन गर्न सकिन्छ ।

खनाल (२०६४) अवलोकनलाई अवलोकनकर्ताको आधारमा सहभागितामूलक र असहभागितामूलक परिक्षण गर्न अनुसन्धानको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ । यस अनुसन्धानमा पनि एउटा फाराम निर्माण गरी बा.वि. केन्द्रको संचालन, प्रभावकारीतामा आइपर्ने समस्या र समस्या सामाधानको उपायहरु पत्तालगाउन शोधकर्ता स्वयं यस क्षेत्रको स्रोतव्यक्ति भएकोले विषय वस्तुको गतिविधिमा स्वयं प्रत्यक्ष संलग्न भई अवलोकनकर्ताको रूपले शोधकर्ताले अनियन्त्रित अवलोकन साधन प्रयोग गरेको छु । जसले गर्दा दस्तावेज तथा शिक्षा विभागबाट प्रकाशित विद्यालयसंग सम्बन्धित तथ्यांक तथा अन्य सरकारी र गैरसरकारी संघ संस्थाहरुले प्रकाशन गरेका तथ्यांकको पुनरावलोकन गरिएको छ ।

३.५ तथ्यांक संकलन प्रक्रिया

यस अध्ययनका लागि छनोट भएको जनसंख्या वैधता परिक्षण गरिएका साधनको प्रयोग गरी उल्लेखित विधिबाट प्राथमिक तथ्यांक संकलन गरिएको छ । तथ्यांक संकलनका लागि भेटघाट, छलफल, प्रश्नावली तथा त्रिकोणात्मक विधिबाट निरीक्षण सुपरिवेक्षणका साथै बालविकास केन्द्र र विद्यालय, स्रोतकेन्द्रमा भएका अभिलेख, फाइल, तथ्यांक फारामहरु, हाजिरी पुस्तिका, समय तालिका, जिल्लाको शैक्षिक स्थिती आदिको प्रयोग गरी प्राथमिकता तथा सहायक तथ्यांक संकलन विधिको समेत प्रयोग गरिएको छ ।

३.६ तथ्यांक विश्लेषण प्रक्रिया

अनुसन्धानको क्रममा अध्ययनको उपयोग तथा अध्ययनको उद्देश्य खोजी गर्ने क्रममा संलग्न उद्देश्यका आधारमा विभिन्न अनुसन्धानमा विभाजन गरिएको छ । जसमा घटनाहरुलाई यथास्थितिमा तीनका स्वतन्त्र रुपलाई अध्ययन गर्न खुल्ला अन्तरवार्ता, प्रत्यक्ष अवलोकन र लिखित दस्तावेज गरी तीन प्रकारका विधिद्वारा अनुभव, विचार र धारणा संकलन गरिएको छ भने प्रत्यक्ष अवलोकनद्वारा, अन्तरक्रिया प्रकृयाद्वारा तथा खुल्ला प्रश्नावली गरेर प्रस्तुती गर्ने काम गुणात्मक विधिबाट विश्लेषण गरिएको छ । तथा प्रस्तुत गरेका सिद्धान्तको आधारमा तथ्यांक विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गरिएको छ (आइसेक एस र डब्लु बी मिचेल, १९९५, खनाल, २०६०) ।

यो अध्ययन शोध कार्यको लागि शोधकर्ता परिमिति अगुवा श्रोतकेन्द्र सिरहामा अध्ययनका लागि तयार गरिएका प्रश्नावली लिएर शोधकर्ता सरोकारवालाहरु संग छलफल गरी प्रश्नावली गराई प्रतिक्रिया संकलन गरिएको छ । विश्लेषण पश्चात्य निष्कर्षमा पुग्न प्रयत्न गरेको छ ।

परिच्छेद : चार

नतिजाको विश्लेषण

४.१ समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रहरूले बालबालिकाको सिकाईमा पारेको प्रभाव विश्लेषण गर्नु

शिक्षा विकासको पूर्वाधार तथा दिगो विकासको आधार हो । देशको विकासमा शैक्षिक जागरणले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । राष्ट्रको शैक्षिक स्तर उकास्न औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । बालबालिकाहरूका सर्वाङ्गिक विकासका लागि प्रारम्भिक बाल शिक्षाको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । हालको परिवेशमा प्रारम्भिक बाल शिक्षाको विकास र विस्तारका लागि सरकारी तथा गैरसरकारी तहबाट प्रशस्त लगानी गर्न नसकिएको अवस्था छ । यति हुदाहुँदै पनि यस क्षेत्रमा पर्याप्त सामुदायिक सहभागिता जुटाउन नसकिएको, समुदायको आवश्यकता सँग तालमेल गर्न नसकिएको, कार्यक्रमको वास्तविकताको बारेमा स्पष्ट हुन नसकेको, कार्यक्रमले अपेक्षित प्रतिफल दिई समाजमा विभिन्न साकारात्मक छाप छोड्न नसकेको गुनासाहरू जनमानसमा रहेका छन् । जे भए पनि बालविकास शिक्षा कार्यक्रम संचालन भएको स्थानमा बालबालिकाहरूमा यस कार्यक्रमले साकारात्मक प्रभाव पारेको छ । कार्यक्रमहरू संचालन भएका स्थानका बालबालिकाहरूमा भएका कमि, अभिभावक तथा शिक्षकहरूको कमि कमजोरी कस्ता छन् ? उनीहरूले प्रारम्भिक बालशिक्षा हासिल गरिसकेपछि आफ्नो समाजिकरणमा कस्तो सहयोग प्राप्त गरेका छन् ? बालविकास केन्द्रले बालबालिकाको विकासमा पारेको प्रभाव कस्तो छ ? आदि कुराहरूको अध्ययन सँग सम्बन्धित भएर यसका कारणहरूको खोजी गर्न प्रश्नावली ५ सेट र अन्तर्वार्ता तथा छलफलहरूको मद्दतले प्राप्त तथ्यांकलाई प्रशोधन गरी व्याख्या र विश्लेषणका लागि तथ्यांकलाई तालिकामा प्रस्तुत गर्दै सामान्य तथ्यांक शास्त्रको

मदत लिई उद्देश्यहरुलाई मध्यनजर गरी तथ्यांकलाई वर्गीकरण गरि प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१.१ बालविकास केन्द्र बालबालिका भर्ना (गा.वि.स. खिरौना हाल सिरहा न.पा. १४)

क्र.सं.	बालविकास केन्द्रको नाम	भर्ना भएका जम्मा विद्यार्थी संख्या			जम्मा मध्ये दलित		
		छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा
१.	ज्ञान दीप बाल विकास केन्द्र खिरौना हाल.नपा. १४	८	११	१०	५	५	१०
२.	सरस्वती बाल विकास खिरौना ८	१३	१२	२५	१	०	१
३.	सवुरी बाल विकास केन्द्र खिरौना ४ (सिरहा)	१४	११	२५	१४	११	२५
४.	माँ दुर्गा बाल विकास केन्द्र खिरौना ६ हाल न.पा. १४	११	९	२०	९	४	१३
	जम्मा	४६	४३	८९	२३	१५	३८

(फ्लाश-1 फस्ट २०७१)

तालिका नं. १ मा यस अध्ययन अन्तर्गत गा.वि.स. खिरौना हाल सिरहा न.पा. १४ मा भएका बालविकास केन्द्रहरुमा २०७१ सालमा भर्ना भएका बालबालिकाहरुका भर्नालाई निर्दिष्ट गरेको देखिन्छ । यस तालिकालाई सामान्य रुपमा पनि विश्लेषण गर्दा जम्मा भर्ना बालबालिका संख्या ८७ मध्ये ४६ (५१%) बालिकाहरु तथा ४३ (४८%) बालकहरु भर्ना भएको देखिन्छ । पक्की वाटामा बालविकास केन्द्र (ज्ञान दीप बालविकास केन्द्र खिरौना ६ हाल न.पा. १४) मा बालकहरुको भर्ना संख्या बालिकाहरुको तुलनामा बढि देखिन्छ । जम्मा बालबालिकाहरुको भर्नालाई विश्लेषण गर्दा ३८ (४२%) जना मात्र दलित बालबालिकाहरु भर्ना भएको देखिन्छ । जस अन्तर्गत १५ (३९%) बालकहरु तथा २३(६०%) बालिकाहरु देखिन्छ । जुन जातिय (दलित) समावेशिता न्यून निर्दिष्ट गरेको देखिन्छ । सवुरी बाल विकास केन्द्र खिरौना २ मा दुर्गा बालविस केन्द्र खिरौना ६ मा

मात्र दलित विद्यार्थ भर्ना दर अलि राम्रो देखिन्छ, अन्यथा अरु बालविकास केन्द्रहरुमा दलित भर्नादर अति न्यून तथा नगन्य देखिन्छ ।

४.१.२ बालविकास केन्द्रहरुमा स.का. हरुलाई सोधिएको प्रश्न उत्तरहरुको समष्टिगत

तालिका नं. २

प्रश्न नं. / बहुवैकल्पिक प्रश्नहरु	१	२	३	४	५	६	७	८	९	कैफियत
क.	१	३	१	३	१	३	०	१	६	
ख.	२	२	१	२	१	२	६	२	१	
ग.	३	१	३	१	२	१	१	१	०	
घ.	१	१	२	१	३	१	०	३	०	
स.का. जम्मा संख्या	७	७	७	७	७	७	७	७	७	

उपरोक्त तालिका नं. २ ले अध्ययन क्षेत्र भित्रका स.का. हरुलाई जम्मा ९ (नौ) वटा बहुवैकल्पिक प्रश्नहरुको समष्टिगत हो । यसमा ३ (तीन) स.का. हरुले शारीरिक सफाई तथा कपडा फोहोरलाई २ स.का.ले शारीरिक तथा पोशाक सरसफाइलाई, १ स.का. शारीरिक तथा पोशाक सरसफाइलाई तथा पोशाक सरसफाइलाई तथा १ स.का. ले सिकाइको प्रभाव नपरेकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. २ सुनाइ बोलाई सँग सम्बन्धितमा ३ स.का. ले सुनेको कुरा स्पष्ट उच्चारण गर्न सकेको, २ स.का. हरुले सुनेका कुरा अस्पष्ट उच्चारण गर्न सकेको, १ स.का. ले सुन्न ध्यान नदिएको तथा १ स.का. ले सुनाई प्रति उदासिनतालाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ३ समूह खेल सँग सम्बन्धितमा ३ स.का. हरुले खेल बाट प्राप्त सिकाई उपलब्धि हासिल गरेको, २ स.का. हरुले सहयोगी भावना विकास भएको, १ स.का. ले

खेलको नियम अनुसार खेलेको तथा १ स.का. ले खेलको नियम भन्दा बाहिर गएर खेलेकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ४ बाल गीत सँग सम्बन्धितमा ३ स.का. हरुले रमाएर, लय मिलाएर गाउन सकेको, २ स.का. हरुले रमाएर लय नमिलाएर गाउन सकेको, १ स.का. ले गाउन नसकेको तथा १ स.का. ले रमाउन नसकेकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ५ बालकक्षा सफाई सँग सम्बन्धितमा ३ स.का. हरुले बालकक्षा सफा गर्न नसकेको, २ स.का. ले कसैले पनि सफाइमा ध्यान नदिएको, १ स.का. ले सबै मिलेर सफा गरेको तथा १ कक्षाकोठा केही मात्र सफा गरेकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ६ समय पालना सँग सम्बन्धितमा ३ स.का. ले समयमा बालबालिकाहरु कक्षा नआएको, २ स.का. ले समयमा केही मात्र आएको, १ स.का. ले समय पालना सम्बन्धी बानी नपरेको तथा १ स.का. ले कक्षा संचालनको अन्त्य तीर आएकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ७ कक्षा संचालन सँग सम्बन्धित प्रश्नको उत्तरमा ६ स.का. हरुले कक्षा नियमित संचालन भएको तथा १ स.का. ले निर्धारित समयमा कक्षा संचालन नभएकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ८ सामाजिक सदभाव सँग सम्बन्धित उत्तरमा ३ स.का. हरुले बालबालिकाहरुलाई आदर, सत्कार, माया प्रदर्शन गर्न सकेको, २ स.का. ले सामाजिक सदभाग कायम गर्न नसकेको, १ स.का. ले सामाजिक सदभाव सामान्य रुपमा कायम गर्न सकेको तथा १ स.का. ले एकतै बस्न रुचाएकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ९ समुदाय आधारित बालविकास केन्द्र तथा विद्यालय आधारित बालविकास केन्द्रको सिकाई उपलब्धि सँग सम्बन्धित प्रश्नको उत्तरमा ६ स.का. हरुले विद्यालय आधारित बालविकास केन्द्र भन्दा राम्रो सामुदायमा आधारित बालविकास केन्द्र तथा १ स.का. ले समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्र भन्दा विद्यालयमा आधारित बालविकास केन्द्र राम्रोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. १० बालविकास केन्द्र हरुको मुख्य समस्याहरु खुल्ला रुपमा सम्बोधन गर्ने सँग सम्बन्धित प्रश्नको उत्तरहरुमा निम्नानुसार समस्याहरु प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

सि.नं.	बालविकास केन्द्र का मुख्य समस्याहरु	समर्थक संख्या
१.	शैक्षिक सामग्रीहरुको अभाव	४
२.	खेल मैदान अभाव	४
३.	खानेपानी/शौचालय अभाव	३
४.	सरसफाई अभाव (बच्चाहरुको)	३
५.	बैठकमा अभिभावकहरु नियमित नआएको	४
६.	बालबालिकाहरुलाई समयमा बालविकास केन्द्र नपठाएको	४
७.	खाजा व्यवस्थापन नभएको	४
८.	बालबालिका बसाई सामग्रीहरुको अभाव	४
९.	स.का. हरु पर्याप्त तालिम नपाएको	३
१०.	अभिलेख व्यवस्थापन सामग्री/तालिम को अभाव	४

क	२४	२३	४	१२	२२	१०	२१	१०
ख	४	४	१०	४	१०	७	७	२०
ग	५	६	१४	१६	७	३	३	१०
घ	७	७	१२	८	१	२०	९	०
जम्मा अभिभावकहरु	४०							

उपर्युक्त तालिका नं. ३ मा यस अध्ययन प्रयोजनको लागि

प्रश्न नं. १ बालबालिकाहरुको समयमै उपस्थिती सँग सम्बन्धित उत्तरहरुमा २४ (६०%) जनाले समयमै उपस्थिती, ७ जनाले ध्यान नदिएको, ५ जनाले अनियमित उपस्थिती तथा ४ जनाले निरन्तर समयमै उपस्थितीलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. २ स.का. हरुद्वारा कक्षा संचालन सम्बन्धी प्रश्नको उत्तरमा २३ जना स.का. हरु समयमै उपस्थिती, ७ जनाले स.का. हरुले ध्यान नदिएको, ६ जनाले अनियमित उपस्थिती तथा ४ जनाले निरन्तर समयमै उपस्थितीलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ३ खाजा व्यवस्थापन सँग सम्बन्धित उत्तरमा १२ जना खाजा प्रति अचेत, १४ जना खाजा नपाएको, १० जना समयमा मागेको तर प्राप्त नभएको तथा ४ जना समयमै खाजा पाएकोमा समर्थन देखाएको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ४ बालबालिकाहरुको सरसफाई सँग सम्बन्धित प्रश्नको उत्तरमा १६ जना अभिभावकले ध्यान दिएको, १२ जना जागरुक नभएको, ८ जना स.का. ले जानकारी नगराएको तथा ४ जनाले जागरुक भएकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ५ अभिभावक भेला/बा.वि.स. को बैठक सँग सम्बन्धित प्रश्नको उत्तरमा २२ जनाले मासिक, १० जनाले त्रैमासिक ७ जनाले अर्धवार्षिक, १ जनाले नभएकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ६ शैक्षिक सामग्रीहरु सँग सम्बन्धित प्रश्नको उत्तरमा २० जनाले अपर्याप्त भएको, १० जनाले व्यवस्थापन भएको ७ जनाले व्यवस्थापन भएर प्रयोग नभएको तथा ३ जनाले व्यवस्थापन नभएकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ७ सिकाई उपलब्धि सँग सम्बन्धित प्रश्नको उत्तरमा २१ जनाले सि.उ. हासिल गरेको, ९ जनाले सि.उ. आंशिक प्राप्ति गरेको, ७ जनाले हासिल नगरेको, ३ जनाले प्रभावकारी हुन नसकेकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ८ बालविकास केन्द्र निरीक्षण सँग सम्बन्धीत प्रश्नको उत्तरमा २० (५०%) जनाले मासिक, १० (२५%) जनाले त्रैमासिक, १० (२५%) जनाले अर्धवार्षिकलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ९ बालविकास केन्द्रका मुख्य समस्याहरु तथा प्रश्न १० बालविकास केन्द्र मुख्य समस्या सामाधानका उपायहरु खुल्ला रुपमा ७/७ वटा लेख्न भन्दा दिएको परिणामहरु समष्टिगत रुपमा तल उल्लेखित देखियो ।

सि.नं.	बालविकास केन्द्रका मुख्य समस्याहरु	मत	कैफियत
१.	केही ECD केन्द्रको आफ्नो जग्गा नभएको	१५	
२.	केही ECD केन्द्रको आफ्नो घर नभएको	६	
३.	पर्याप्त शैक्षिक सामग्री नभएको	३५	
४.	खेल मैदान अभाव	२५	
५.	शौचालय/खानेपानी अभाव	३२	
६.	समयमा व्यवस्थापन समिति गठन नभएको	२५	
७.	खाजा व्यवस्थापन नभएको	३२	

सि.नं.	बालविकास केन्द्रका मुख्य समस्याहरू	मत	कैफियत
८.	स.का. को पुनर्ताजगी तालिमको अभाव	२०	
९.	अभिभावक सचेतना गोष्ठीको अभाव	३०	
१०.	अभिभावकले बालबालिकालाई समयमा केन्द्र नपठाएको	२०	
११.	अभिभावक बालबालिका प्रगति प्रति उदासिन	२९	
१२.	बालबालिका सरसफाई अभाव	२६	
१३.	ECD केन्द्रसंग अभिभावकहरूको आत्मीयता नभएको	२०	
१४.	अभिभावकद्वारा निरीक्षण अभाव	१९	
१५.	स.का. को समयमा निरन्तर उपस्थिती अभाव	३	
१६.	सामुदायिक परिचालन नभएको	३६	
१७.	बालविकास केन्द्रको सुधार योजना अभाव	३९	

सि.नं.	बालविकास केन्द्रका मुख्यसमस्या सामाधानका उपायहरू	मत	कैफियत
१.	केही ECD केन्द्रको आफ्नो जग्गा को व्यवस्था हुनुपर्ने	१५	
२.	केही ECD केन्द्रको आफ्नो घरको व्यवस्था हुनुपर्ने	६	
३.	पर्याप्त शैक्षिक सामग्री को व्यवस्था हुनुपर्ने	३५	
४.	खेल मैदान को व्यवस्था हुनुपर्ने	२५	
५.	शौचालय/खानेपानी को व्यवस्था हुनुपर्ने	३२	
६.	समयमा व्यवस्थापन समिति गठन भएको हुनुपर्ने	२५	
७.	खाजा व्यवस्थापन को व्यवस्था हुनुपर्ने	३२	

सि.नं.	बालविकास केन्द्रका मुख्यसमस्या सामाधानका उपायहरू	मत	कैफियत
८.	स.का. को पुनर्ताजगी तालिमको हुनुपर्ने	२०	
९.	अभिभावक सचेतना गोष्ठीको दिनुपर्ने	३०	
१०.	अभिभावकले बालबालिकालाई समयमा केन्द्रमा पठाउनुपर्ने	२०	
११.	अभिभावक बालबालिका प्रगति विवरण दिनुपर्ने	२९	
१२.	बालबालिकाको दैनिक सरसफाई हुनुपर्ने	३६	
१३.	ECD केन्द्रसंग अभिभावकहरूको सुमधुर सम्बन्ध हुनुपर्ने	२०	
१४.	अभिभावकद्वारा समय समयमा निरीक्षण हुनुपर्ने	१९	
१५.	स.का. को समयमा निरन्तर उपस्थिती हुनुपर्ने	६	
१६.	सामुदायिक परिचालन हुनुपर्ने	३६	
१७.	बालविकास केन्द्रको सुधार योजना बनाएको हुनुपर्ने	३९	

४.२ बालविकास केन्द्रले समाजिककरण बालबालिकाको भर्नामा पुऱ्याएको सहयोगको अवस्था खोजी गर्नु

तालिका नं. ४

प्रश्न नं.	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
उत्तरहरू										
A	३	२९	२०	३	४	२४	१९	१८	१७	१५
B	२८	६	९	१२	१२	५	९	७	५	६
C	२	०	०	८	१०	३	२	५	१०	१२
D	२	०	६	१२	९	३	५	६	२	२
जम्मा बालबालिका संख्या	३५ (बालक १७ + बालिका १८)									

उपर्युक्त तालिका नं. ४ मा यस अध्ययन प्रयोजनका लागि ३५ बालबालिकाहरुलाई सोधिएको प्रश्न १ खाजा समय सँग सम्बन्धित उत्तरमा २८ बालबालिकाहरु खाजा समयमा नपाएको, ३ बालबालिकाहरु समयमै खाजा पाएको, २ समयमै खाजा माँग मात्र गरेको तर नपाएको तथा २ समयमै मतलब नै नभएको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. २ बालविकास केन्द्र तथा बालबालिकाहरुको घरको दुरी सम्बन्धमा प्रश्नको उत्तरमा २९ जना ५-१० मिनेट, ६ जना १५ मिनेटको दुरीमा भएको जानकारी दिएको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ३ लुगा फाटा सरसफाई कसले गर्दछ भन्ने प्रश्नको उत्तरमा २० जना आमा, बुवा, ९ जना दिदी दाई तथा ६ जनाले नगरेको दिएको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ४ खाना खाने बेला भन्दा अघि हात सफाई सँग सम्बन्धित प्रश्नको उत्तरमा १२ जनाले पानीले मात्र हात नघोएको तथा ३ जनाले साबुन पानीले हात धोएको भन्ने जानकारी दिएको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ५ दिशा पिसाब गरेर सरसफाई सम्बन्धित प्रश्नको उत्तरमा १२ जनाले पानीले मात्र हात धोएको, १० जनाले हात धोएको ९ जनाले हात धुन नरुचाएको तथा ४ जनाले साबुन पानीले हात धोएको जानकारी दिएको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ६ खेल सामग्री सँग सम्बन्धितमा २४ जनाले खेल सामग्रीहरु अपर्याप्त भएको, ५ जनाले पर्याप्त भए पनि प्रयोग नगरेको, ३ जनाले प्रयोग नै नभएको तथा ३ जनाले खेल प्रति उदासिन रहेको जानकारी देखिन्छ ।

A	१०	७	५	४	४	५	७	६	खुला प्रश्नहरू
B	३	२	३	४	३	४	३	२	
C	१	५	२	३	३	३	४	४	
D	१	१	५	४	५	३	१	३	

उपर्युक्त तालिका नं. ५ मा यस अध्ययन प्रयोजनका लागि सोधिएको प्रश्नहरूको उत्तर अन्तर्गत प्रश्न नं. १ बा.वि.के. बाट विद्यालय भर्ना समयावधि सँग सम्बन्धित प्रश्नको उत्तरमा १० जनाले समयमै विद्यालयमा भर्ना भएको, ३ जनाले समयमै विद्यालयमा भर्ना नभएको, १ समयमै विद्यालय भर्ना आंशिक भएको, १ जनाले स.का. हरुलाई भर्ना समयावधि सम्बन्धी मतलबै नभएकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. २ बा.वि.के. द्वारा भर्ना गराइएको बाल बालिकाहरूको व्यवहार सँग सम्बन्धित प्रश्नको उत्तरमा ७ जनाले कक्षा १ मा भर्ना योग्य भएको, ५ जनाले बा.वि.के. को साकारात्मक प्रभाव परेको, २ जनाले कक्षा १ मा भर्ना योग्य नभएको तथा १ जनाले बा.वि.के. को प्रभाव नपरेकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ३ बा.वि.के. बाट आउने बालबालिकाहरूको सरसफाई सँग सम्बन्धित प्रश्नको उत्तरमा ५ जनाले उचित भएको, ५ जनाले आंशिक प्रभाव परेको, ३ जनाले प्रभाव परेको तथा २ जनाले प्रभाव देखा नपरेकोलाई समर्थन दिएको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ४ बा.वि.के. बाट आउने बालबालिकाहरूमा भाषिक सीप सँग सम्बन्धितको उत्तरमा ४ जना पर्याप्त सिप, ४ जना आंशिक सिप देखा परेको, ४ जनाले उदासिन भएको, ३ जनाले प्रभाव नदेखिएकोलाई समर्थन दिएको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ५ बा.वि.के. बाट आउने बालबालिकाहरुको वसाई व्यवस्थापन सँग सम्बन्धितमा ५ जनाले बा.वि.के. को आंशिक प्रभाव परेको, ४ जनाले उचित भएको, ३ जनाले प्रभाव परेको र ३ जनाले प्रभाव देखा नपरेकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ६ बा.वि.के. बाट आउने बालबालिकाहरु खेलसँग सम्बन्धितमा ५ जनाले रुचि देखाएको, ४ जनाले समूह खेल खेल्न सकेको, ३ जनाले खेल्न नसकेको र ३ जनाले बा.वि.के. को प्रभाव नदेखाएकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ७ बालगीतहरु सम्बन्धमा सोधिएको प्रश्नको उत्तरमा ७ जनाले बालगीतहरु गाउन सकेको, ४ जनाले बालगीतहरु आंशिक गाउन सकेको, ३ जनाले बालगीतहरु गाउन नसकेको तथा १ जनो बालगीतहरुको प्रभाव नदेखाएकोलाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ८ पढाई, लेखाई सँग सम्बन्धित प्रश्नको उत्तरमा ६ जनाले अक्षर/अंक चिन्न सकेको, ४ जनाले अक्षर/अंक/ चिन्न नसकेको, ३ जनाले अक्षर/अंक प्रयोग गर्न नसकेको तथा २ जनाले अक्षर/अंक प्रयोग गर्न सकेको लाई समर्थन गरेको देखिन्छ ।

प्रश्न नं. ९, १०, ११ खुला रूपमा सोधिएकोमा प्रत्येकलाई चार खुला विकल्पहरु दिइएको अवस्थामा निम्नानुसार समष्टिगत देखियो ।

प्रश्न नं. ९ मा समुदायमा आधारित बा.वि.के. र विद्यालयमा आधारित बा.वि.के. को प्रभावकारीतामा भिन्नता के के छन् ?

क्र.सं.	भिन्नता	समर्थन
१.	विद्यालय आधारित बा.वि.के. निरन्तर नियमित विद्यार्थी/स.का.	९
२.	विद्यालय आधारित बा.वि.के. समयावधि भरी केन्द्र संचालन	९

क्र.सं.	भिन्नता	समर्थन
३.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. का विद्यार्थीहरु खेल प्रति बढी रुची	७
४.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. का विद्यार्थीहरुमा भाषिक सीपको बढी विकास	६
५.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. का विद्यार्थीहरु सरसफाई प्रति बढी सचेत	५
६.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. का विद्यार्थीहरु समूह कार्यमा बढी सक्रिय	५
७.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. का विद्यार्थीहरुको मनोबल बढी उच्च	४
८.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. का विद्यार्थीहरुमा सिकाई उपलब्धि बढी	२
९.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. का विद्यार्थीहरु बालगीत प्रति इच्छुक	२
१०.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. का विद्यार्थीहरु बढी साथी बनाएको	१

प्रश्न नं. १० समुदायमा आधारित वा.वि.के. र विद्यालयमा आधारित वा.वि.के. मा प्रभावकारीतामा भिन्नता कारणहरुको समष्टिगत

क्र.सं.	कारणहरु	समर्थन
१.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. प्र.अ./शिक्षकहरुको प्रत्यक्ष निगरानी भएर	१०
२.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. विद्यालयको समय अनुसार चल्ने भएर	८
३.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. का विद्यार्थीहरु खेल समूह ठूलो	७

क्र.सं.	कारणहरु	समर्थन
	भएको	
४.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. का विद्यार्थीहरुको अन्तरक्रिया क्षेत्र विस्तार भएर	६
५.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. का विद्यार्थीहरु ठूलो साथीको नक्कल गर्ने गरेकोले	५
६.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. का विद्यार्थीहरुका बृहत समूह भएर	५
७.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. का विद्यार्थीहरुका अग्रज समिप भएर	४
८.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. का विद्यार्थीहरुको प्रस्तुती क्षेत्र विस्तार भएर	२
९.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. मा नियमित कार्यक्रमहरु हुने भएर	२
१०.	विद्यालय आधारित वा.वि.के. का प्रभाव क्षेत्र ठूलो भएर	१

प्रश्न नं. ११ समुदायमा आधारित वा.वि.के. को समस्या समाधानका उपायहरु सँग सम्बन्धित प्रश्नको उत्तरको समष्टिगत

क्र.सं.	कारणहरु	समर्थन
१.	वा.वि.के. को जग्गा पर्याप्तता/खेलमैदान	७
२.	शैक्षिक सामग्री/पाठ्यसामग्रीहरु व्यवस्थापन	६
३.	स.का. नियमति/निरन्तर सक्रियता	४

४.	अभिभावकहरु प्रत्येक क्रियाकलापहरुमा सक्रिय सहभागिता	४
५.	आमा समूहलाई नियमित सक्रिय गरेर	४
६.	खोनपानी/शौचालय व्यवस्थापन	२
७.	निरन्तर निरीक्षण	४
८.	वा.वि.के. सुधार योजना नभएर	४
९.	खाजा व्यवस्थापन वा.वि.के. बाट गरेर	२
१०.	स.का./समितीलाई पुर्नताजगी तालिम दिएर	२

४.२.२ गा.वि.स. खिरौना हाल सिरहा न.पा. १४ अन्तर्गतका वा.वि.के. हरुको निरीक्षणको प्रमुख दायित्व बोकेका विद्यालय निरीक्षक, स्रोत व्यक्ति तथा गा.वि.स. सचिवलाई सोधिएको बहुवैकल्पिक प्रश्नहरुको उत्तरको समष्टिगत

तालिका नं. ६

प्रश्नहरुबहुवैकल्पिक उत्तरहरु	१	२	३	४	५	६	७	कैफियत
क	२	२	२	२	२	१	२	
ख	१	१	१	१	०	१	०	
ग	०	०	०	०	१	१	०	
घ	०	०	०	०	०	०	१	
जम्मा उत्तरदाता	३							

उपर्युक्त तालिका नं. ६ मा यस अध्ययन प्रयोजनकालागि सोधिएको प्रश्नावलीमा प्रश्न नं. १ वा.वि.के. हरुको निरीक्षण सँग सम्बन्धित प्रश्नमा २ जनाले मासिक तथा १ जनाले अर्धवार्षिक, प्रश्न नं. २ निरीक्षण पश्चात्य पृष्ठपोषणमा २ जनाले पृष्ठपोषण दिने गरेको तथा १ जनाले पृष्ठपोषणको सकारात्मक प्रभाव नपरेको, प्रश्न नं. ३ निरीक्षण क्रममा नमूना कक्षा संचालन सम्बन्धमा २ जनाले नमूना कक्षा संचालन गर्ने गरेको तथा १ जनाले नमूना कक्षा स.चालन नगरेको, प्रश्न नं. ४ खेल सामग्रीहरु प्रयोग सम्बन्धमा २ जनाले प्रयोगमा तथा १ जनाले आंशिक प्रयोगमा, प्रश्न नं. ५ स.का. लाई सुझाव सम्बन्धितमा २ जनाले सुझाव दिएको तथा १ जनाले सुझाव सँग स.का. हरुले मतलवै नराखेको, प्रश्न नं. ६ अभिभावक/स.का./ समिति अन्तरक्रियामा १ जनाले गरेको, १ जनाले आंशिक गरेको तथा १ जनाले गरेको तर प्रभाव नदेखिएको तथा प्रश्न नं. ७ Port follio सम्बन्धितमा २ जनाले व्यवस्थित भएको तथा १ जनाले दैनिक प्रयोग नभएकोलाई समर्थन दिएको देखिन्छ ।

४.२.३ प्रभावहरु

वा.वि.के. का स.का.हरु, अभिभावकहरु/समितिहरु, विद्यार्थी (बालबालिकाहरु), मातृ विद्यालय प्र.अ./शिक्षकहरु, गा.वि.स. सचिव/वि.नि./स्रोतव्यक्तिहरुको प्रतिक्रियाहरुको आधारमा समष्टिगत रूपमा समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रहरुको प्रभावकारीताको प्रभावहरु

“बालविकास शिक्षाका उद्देश्यहरु

आधारभूत तथा बालबालिकाको सरल समायोजनका लागि उनीहरुलाई सम्पूर्ण (शारीरिक तथा मनोवैज्ञानिक) रूपले तयार पार्नु बालविकास शिक्षाको प्रमुख उद्देश्य हो। विशेष गरी बालविकास शिक्षाका अन्य उद्देश्यहरु निम्नानुसार हुनेछन् :

शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, सामाजिक, नैतिक, सिर्जनात्मक पक्षको विकासका लागि अवसर प्रदान गर्नु। सफासुग्ध रहने बानीको विकास गर्नु। सामाजिक मूल्य अनुरूप व्यवहार गर्ने बानीको विकास गर्नु। विद्यालय प्रति साकारात्मक धारणा र व्यवहारको विकास गर्नु। आधारभूत शिक्षाका लागि तयार पार्नु”

बालविकास शिक्षाका उद्देश्यहरु अनुरूप शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, सामाजिक, नैतिक, सिर्जनात्मक पक्ष, सरसफाई, सामाजिक मूल्य मान्यता, आधारभूत शिक्षाको तयारीको रूपमा साकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ। तर लक्ष्य अनुरूप प्रत्येक सरोकारवालाहरु एक अर्का सँग हातेमालो गरेर वा.वि.के. हरुलाई सहयोग सदभाव दिनु पर्नेमा एक अर्का प्रति आक्रोसित, पूर्वाग्रही रहेको देखिन्छ। स.का. अभिभावक/विद्यार्थी/भौतिक सुविधालाई दोषी ठहराएको देखिन्छ। बालबालिकाहरुले स.का. को व्यवहार/अभिभावकलाई दोषी,

वि.नि./स्रोतव्यक्तिले स.का./वा.वि.के. स्थापित समुदायलाई दोषी देखाएर अगाडि बढने प्रयत्नमा अग्रसर रहेको देखिन्छ ।

४.३ समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रमा दलित सहभागितामा देखा परेका समस्याहरूको पहिचान गर्नु

केहि वा.वि.के. को आफ्नै पर्याप्त जग्गा/घर नहुनु । स.का. पुर्नताजगी तालिम व्यवस्थापन/तालिमा सिकेका सिप कक्षाकोठामा प्रयोग नहुनु । मुदाय/अभिभावकको प्राथमिकतामा वा.वि.के. नपर्नु । पर्याप्त शैक्षिक सामग्रीहरू नहुनु । शौचालय/खानेपानीको उचित व्यवस्थापन नहुनु । खाजा व्यवस्थापन नहुनु । स.का. हरु नियमित/समयानुसार केन्द्र संचालन नगर्नु । अभिभावक सचेतना गोष्ठीको अभाव हुनु । अभिभावकले बच्चालाई सरसफाई गरेर समयानुसार केन्द्र नपठाउनु । अभिभावकले अपनत्व नराख्नु । कक्षा व्यवस्थापन सामग्री/खेल सामग्रीहरू पर्याप्त नहुनु । बालबालिकाहरूको प्रगति प्रति अभिभावकहरू दृष्टिगत नगर्नु । नियमित निरीक्षण अभाव । वा.वि.के. सुधार योजना अभाव हुनु । सम्पूर्ण सरोकारवालाहरू आ-आफ्नो दायित्व निर्वाह नगर्नु ।

४.३.१ समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रमा देखा परेका समस्याहरूको पहिचान गरी उपायहरूको खोजी गर्नु

केही समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रको आवश्यकतानुसार आफ्नै जग्गा/घर व्यवस्थापन गर्नुपर्ने । साहयोगी कार्यकताहरूका लागि पुनर्ताजगी तालिम व्यवस्थापन तथा तालिममा सिकेका सिपहरू केन्द्रमा प्रयोग गर्नुपर्ने । समुदाय/अभिभावकहरूको प्राथमिकतामा बालविकास केन्द्र हुनुपर्ने । आवश्यकतानुसार पर्याप्त शैक्षिक सामग्रीहरू व्यवस्थापन हुनुपर्ने । शौचालय/खानेपानी (स्वच्छ) व्यवस्थापन हुनुपर्ने । खाजा

व्यवस्थापन समयमा हुनुपर्ने । सहयोगी कार्यकर्ताहरु नियमित/समयानुसार केन्द्र संचालन गर्नुपर्ने । मासिक अभिभावक सचेतता गोष्ठी हुनुपर्ने । अभिभावकहरुले बालबालिकाहरुलाई सरसफाई गरेर समयानुसार केन्द्र पठाउनु पर्ने । वा.वि.के. सँग अभिभावकहरुले अपनत्व, साकारात्मक भाव राख्नु पर्ने । कक्षा व्यवस्थापन सामग्री/खेल सामग्रीहरु आवश्यक मात्रामा व्यवस्थापन हुनुपर्ने । बालबालिकाहरुको प्रगति प्रति अभिभावकहरु दृष्टिगत गर्नुपर्ने । नियमित निरीक्षण गर्नुपर्ने । वा.वि.के. को आर्थिक अभावलाई आवश्यकतानुसार सम्बोधन गर्नुपर्ने । वा.वि.के. सुधार योजना सरोकारवालाहरुको सहभागितामा निर्माण गर्नुपर्ने । सम्पूर्ण सरोकारवालाहरु आफ्नो दायित्व यथा स्थानबाट निर्वाह गर्नुपर्ने ।

परिच्छेद : पाँच

प्राप्ती, निष्कर्ष र सुभावा

५.१ प्राप्ती

यस अध्ययनको क्षेत्र गा.वि.स. खिरौना हाल सिरहा न.पा. १४ अन्तर्गत समुदायमा आधारित वा.वि.के. संख्या ४, जम्मा ८९ बालबालिकाहरु भर्ना रहेको पाइयो । जसमा ४६.५१% छात्रा तथा ४३.४८% छात्र रहेको पाइयो । जस मध्ये जम्मा बालबालिकाहरु भर्ना भएको पाइयो । जस अन्तर्गत १५(३९%) जनाबालक तथा २३ (६०%) बालिकाहरु भर्ना भएको पाइयो । जनु जातिय -दलित) समावेशीता न्यून निर्देशित भएको पाइयो । २ वटा बाल विकास केन्द्रहरुमा मात्र दलित विद्यार्थी भर्नादर अलि राम्रो भएको पाइयो । यस तथ्यांकले दलित बालबालिकाहरुको पहुँच अत्यन्तै न्यून सामुदायिक आधारित वा.वि.के. मा पाइयो । समुदाय आधारित वा.वि.के. संख्या बढी रहेकोमा लगभग ९०% बालबालिकाहरु समुदाय आधारित वा.वि.के. हरुमा भर्ना भएको पाइयो । संख्यात्मक रुपमा समुदाय आधारित वा.वि.के. हरुले ९०% बालबालिकाहरुको सिकाईमा (शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, सामाजिक, नैतिक, सिर्जनात्मक पक्षको) विकासमा विभिन्न अभाव पश्चात पनि प्रभाव पारेको पाइयो । समुदाय आधारित वा.वि.के. को तुलनामा भौतिक पक्षहरु विद्यालय आधारित वा.वि.के. मा सवल रहो पाइयो । समुदाय आधारित वा.वि.के. मा स.का. ले समुदाय अभिभावक, बालबालिकाहरु तथा समुदाय अभिभावकहरुले स.का. व्यवस्थापन समिति, बालबालिकाहरुले स.का. तथा अभिभावकहरु माथि वा.वि.के. प्रभाव विस्तार नहुनुका कारणमा स्वीकारेको पाइयो वा दोष आफू माथि नलिएर प्रत्येक सरोकारवालाहरुले एक अर्कालाई दोषारोपण गरेको पाइयो । समुदाय आधारित वा.वि.के. हरुमा तल उल्लेखित अभावहरु समस्याहरु पाइयो :

पर्याप्त जग्गा अभाव

खानेपानी शौचालय अभाव

शैक्षिक/खेल सामग्रीहरु अभाव

बसाई सामग्री/सरसफाई अभाव
खाजा व्यवस्थापन अभाव
स.का. हरुको कार्यक्षमता/तालिम अभाव
आर्थिक अभाव
समुदाय/अभिभावक/स.का. हरुमा सहकार्य अभाव
अभिभावक सचेतता गोष्ठी अभाव
समुदायको प्राथमिकतामा वा.वि.के. नपर्नु
निरीक्षण/संरक्षण/सम्बर्द्धन अभाव
बा.वि.के. सुधार योजना अभाव
समय तालिका प्रयोग

५.२ निष्कर्ष

यो अध्ययन मुख्य रूपमा जिल्ला सिरहा, अगुवा स्रोतकेन्द्र सिरहा गा.वि.स. खिरौना हाल न.पा. सिरहा १४ अन्तर्गतका ४ (चार) वटा वा.वि.के. लाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा लिइएको र यस समुदाय आधारित वा.वि.के. हरुले बालबालिकाहरु (शारीरिक, मांसिक, संवेगात्मक, सामाजिक, नैतिक, सिर्जनात्मक पक्षको विकास), समुदाय आधारित वा.वि.के. हरुमा देखापरेको दलित बालबालिकाहरुको समस्याहरु पहिचान तथा समाधानका उपाय खोजी गर्ने मध्य नजर गरी अध्ययन गरिएको हो । यसमा स.का. हरु बालबालिकाहरु, अभिभावकहरु, मातृ विद्यालय प्र.अ./शिक्षक, गा.वि.स. सचिव, स्रोतव्यक्ति, वि.नि. हरुलाई समावेश गरी प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता तथा छलफल आदि अनुसन्धानको साधनहरुको प्रयोग गरी अध्ययन गरिएको हो ।

समुदाय आधारित वा.वि.के. तथा विद्यालय आधारित वा.वि.के. हरुलाई तुलनात्मक रूपले अध्ययन गर्दा समुदाय आधारित वा.वि.के. मा ९०% र विद्यालय आधारित वा.वि.के. मा १०% बालबालिका रहेता पनि समुदाय आधारित वा.वि.के. विद्यालय

आधारित वा.वि.के. को तुलनामा भौतिक, आर्थिक, समुदायिक सदभाव नियमितता तथा निरन्तरता कमजोर रहेको देखिन्छ ।

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र) ले निर्धारित गरेको बालविकास शिक्षाका उद्देश्यहरु अधिकतम रूपमा हासिल गर्नका लागि यस अध्ययनले औल्याएका समस्याहरु क्रमशः प्राथमिकीकरण गरी समस्या सामाधानका उपायहरु प्रयोग गर्ने हो भन्ने लक्षित उद्देश्यहरु प्राप्ती गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

समाज विकासका लागि मेरुदण्ड रहेको शिक्षा तथा संस्कार विकासका लागि शैक्षिक संस्थाहरु प्रतिको जन्तु नकारात्मक भाव समुदायमा देखिन्छ, त्यसलाई साकारात्मक रूपमा परिमार्जन गरी शैक्षिक संस्थाहरु सहयोग, सदभाव, सहमतिलाई मार्ग दर्शक सिद्धान्त मनन् गर अनुरूप नै एक सक्षम नागरिक उत्पादनको निमित्त वा.वि.के. हरुको महत्वलाई मनन् गरी स्थानीय स्तरमा रहेको स्थानीय निकाय, समुदाय, विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रिय संघ संस्थाहरुले वा.वि.के. हरुमा सहयोगका हात बढाउने हो तथा स.का. हरुले उत्तरदायी भएर कर्तव्य पालना गर्ने हो भन्ने मात्र वा.वि.के. हरुले निर्धारित, लक्षित उद्देश्यहरु पूरा गर्न सक्ने हुन भन्ने देखिन्छ ।

५.३ सुभावहरु

५.३.१ नितिगत तह

यस अध्ययनमा वि.नि., स्रोतव्यक्ति, गा.वि.स. सचिव, मातृ विद्यालयका प्र.अ./शिक्षकहरु, स.का. हरु, अभिभावकहरु, बालबालिकाहरु आदिबाट प्राप्त तथ्यांकको व्याख्या विश्लेषण पश्चात समुदाय आधारित वा.वि.के. प्रभावकारिता वृद्धि गर्न सम्बन्धित सरोकारवालाहरुको लागि पनि केही सुभावहरु प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.३.२ अभ्यास तह

बालविकास केन्द्रहरु मार्फत बालबालिकाहरुको शारीरिक, सामाजिक, बौद्धिक, संवेगात्मक, मानसिक विकासमा सहयोग पुरयाउने उद्देश्यले स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले स्थानीय निकायहरु गाउँ विकास समिति र नगरपालिकालाई आ-आफ्नो स्रोतबाट पूर्व प्राथमिक विद्यालय स्थापना गर्ने र त्यस्ता केन्द्रहरु संचालन सम्बर्द्धन गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ । तर दुर्भाग्यवश हाम्रो स्थानीय राजनैतिक दलहरु तथा स्थानीय निकायहरुको प्राथमिकता सूची शैक्षिक संस्थाहरु परेको महशुस हुँदैन । आगामी दिनहरुमा वा.वि.के. तथा शैक्षिक संस्थाहरुलाई प्राथमिकिकरण गरी सहयोग अभिवृद्धि गराइनु पर्दछ ।

५.३.३ अनुसन्धान तह

संयुक्त राष्ट्रसंघिय बाल अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणा १९४८ ले “शिक्षा पाउनु अधिकार भएकोले कम्तिमा आधारभूत ताथ प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क हुनुपर्दछ भनेको छ ।” तर व्यवहारमा अहिले पनि

कार्यान्वयन हुन कम्तिमा सहयोग गरी वा.वि.के. हरुको क्षमता तथा सक्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्दछ ।

वा.वि.के. को सबल कार्यान्वयनको लागि समुदायसँग समन्वय तथा सञ्जालीकरण र साभेदारीमा नितीगत रुपमा जोड दिएको छ, तर त्यो हुन सकिरहेको छैन । अगामी दिनहरुमा अभिभावकहरु स्थानीय निकायहरु अपेक्ष रुपले सहभागि भएर समन्वय गर्नुपर्दछ ।

२१ औं शताब्दीमा पनि सिरहा जिल्ला साक्षरता अभिवृद्धि गर्न संघर्षरत रहेको अवस्थामा वा.वि.के. कम्तीमा साक्षरता केन्द्रको रुपमा विकास विस्तार गरेर साक्षरतामा समृद्धि हासिल गर्नुपर्दछ ।

दोषारोपणको नाकारात्मक भावलाई तिरस्कार तथा परिवर्तन आफ्-आफनै समुदायबाटको अवधारणालाई स्वीकार गरेर हामी प्रत्येकले एक अर्कासँग सहयोग, सदभावको हातेमालो गर्ने प्रयत्न गरयौं भन्ने मात्र हामी अपेक्षित लक्ष्य शिक्षा क्षेत्रमा प्राप्त गर्न सक्छौं भन्ने अवधारणा विकास गरिनु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

आचार्य, बलराम (२०६२), *अनुसन्धान पद्धति तथा प्रतिवेदन* लेखन, काठमाण्डौ : नेशनल बुक्स हाउस ।

शिक्षा विभाग (२०५८) *बाल विकास शाखा*, भक्तपुर : लेखक ।

शिक्षा विभाग (२०६१) *बाल विकास केन्द्र निर्देशिका*, भक्तपुर : लेखक ।

सामाहित शिक्षा शाखा (२०६२)

श्रेष्ठ, अरविन्द लाल र साथीहरू (२०६४), *प्रारम्भिक बाल्यावस्था विकासको सिद्धान्त*, कीर्तिपुर : डीनको कार्यालय, शिक्षा शाखा संकाय ।

खनाल, पेशल (२०६१), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाण्डौ : स्टुडेन्ट्स बुक्स पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स ।

जिल्ला शिक्षा कार्यालय (२०६६) *शैक्षिक झलक*, सिरहा : लेखक ।

'बालविकास आधारभूत तालिम पुस्तिका' प्रशिक्षकका लागि २०५९ प्रारम्भिक बालविकास शाखा सानोठिमी भक्तपुर ।

विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना २०६६-७२ नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय, काठमाण्डौ ।

नेपालमा प्रारम्भिक बालविकास सम्बन्धी रणनीतिक पत्र २०६१, युनेस्को नेपाल ।

नेपालमा विद्यालय शिक्षाकालागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०६३) पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी भक्तपुर ।

'प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रका सहयोगी कार्यकर्ताका लागि तयार गरिएका पुनर्ताजगी तालिम पुस्तिका' २०६७ प्रारम्भिक बालविकास शाखा, सानोठिमी भक्तपुर ।

प्रारम्भिक बालविकास तथा बालमैत्री विद्यालय अवधारणा अभिमूखिकरण तालिम, २०६०, सेभ द चिल्ड्रेन क्षत्रिय कार्यालय, विराटनगर ।

प्रारम्भिक बालअधिकार दिग्दर्शन पाठ्यक्रम २०६२, शिक्षा विभाग, प्रारम्भिक बालविकास शाखा, सानोठिमी भक्तपुर ।

प्रारम्भिक बालविकास अभिभावक शिक्षा तेस्रो मोडुल २०६९, USAID ।

‘मेरो क्रियाकलाप’ सेभ द चिल्ड्रेन, हिमालयन फिल्ड अफिस नेपाल कार्यक्रम ।

समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रमा दलित बालबालिकाको सहभागिता

अनुसूची १

अभिभावकहरुलाई सोधिने प्रश्नहरु

नाम :	उमेर :
पेशा :	नाा :
लिङ्ग :	धर्म :
शिक्षा :	परिवार संख्या :

१.

२.

३.

४.

अ १. सर्वेक्षण फाराम

वा.वि.के.को. स.का.लाई सोधने प्रश्नहरु

वा.वि.के.को. अभिभावक/समिती लाई सोधने प्रश्नहरु

वा.वि.के.को. विद्यार्थी लाई सोधने प्रश्न

मातृ विद्यालय शिक्षक/प्र.अ. लाई सोधने प्रश्न

सचिव/विनि/स्रोत व्यक्ति

अ. २ वा.वि.के.स.का लाई सोधने प्रश्नहरु

१. बाल बालिकाहरुले

क) शारीरिक तथा पोशाक सरसफाई गरेको ।

ख) शारीरिक तथा पोशाक सफाई नगरेको ।

ग) शारीरिक सफाई तर कपडा फोहर ।

घ) सिकाईको प्रभाव नपरेको ।

२. बाल बालिकाहरुले

- क) सुनेको कुरा स्पष्ट उच्चारण गर्न सकेको ।
- ख) सुनेको कुरा अस्पष्ट उच्चारण गर्न सकेको ।
- ग) सुन्न ध्यान नदिएको ।
- घ) सुनाई प्रति उदासीन ।

३. समूहमा

- क) खेल को नियम अनुसार खेलेको ।
- ख) खेलको नियम अनुसार बाहिर गएर खेलेको ।
- ग) खेल वाट प्राप्त सिकाई उपलब्धि हासिल गरेको ।
- घ) सहयोगी भावना विकास भएको ।

४. बाल गीतहरु

- क) रमाएर, लय मिलाएर गाउन सकेको ।
- ख) रमाएर लय नमिलाएर गाउन नसकेको ।
- ग) गाउन नसकेको ।
- घ) रमाउन नसकेको ।

५. बालकक्षा (ECD)

- क) सबै मिलेर सफा गरेको ।
- ख) केही मात्र सफा गरेको ।
- ग) कसैले पनि सफाईमा ध्यान नदिएको ।
- घ) सफा गर्न वानी नपरेको ।

६. सबै बालबालिकाहरु

- क) समयमा कक्षा नआएको ।
- ख) समयमा प्रतिशत मात्र आएको ।
- ग) कक्षा संचालनको अन्ततिर आएको ।
- घ) समय पालना सम्बन्धि वानी नपरेको

७. कक्षा संचालन

- क) कहिलेकाहि मात्र संचालन भएको ।

- ख) नियमित संचालन नभएको ।
- ग) निर्धारित समयमा कक्षा संचालन नभएको ।
- घ) पुरा समय कक्षा संचालन नभएको ।

८. बालबालिकाहरु

- क) समाजिक सदभाव कायम गर्न सकेको ।
- ख) समाजिक सदभाव कायम गर्न नसकेको ।
- ग) एकलै वस्न रुचाउने भएको ।
- घ) आदर सत्कार माया प्रदर्शन गर्न सकेको ।

९. समुदायमा आधारित वा.वि.के.र विद्यालय आधारित बालविकास केन्द्रको सिकाई उपत्वधी

- क) स.आ.वा.वि.के. श्र वि.अ.वा.वि.के
- ख) स.आ.वा.वि.के. ? वि.अ.वा.वि.के
- ग) स.आ.वा.वि.के. . वि.अ.वा.वि.के
- घ) स.आ.वा.वि.के. ≠ वि.अ.वा.वि.के

१०. वा.वि.के.को. मुख्य समस्याहरु

.....

११. वा.वि.के.को सामाधानका उपायहरु

.....

अ.(३) वा.वि.के.को अभिभावक/समितिलाई सोधने प्रश्नहरु :

१. बालबालिकाहरु

- क) समयमै उपस्थिती ।
- ख) निरन्तर समयमै उपस्थिती ।
- ग) अनियमित उपस्थिती
- घ) ध्यान नदिएको ।

२. स.का.हरु कक्षा संचालन :

- क) समयमै उपस्थिती ।

- ख) निरन्तर समयमै उपस्थिती ।
 ग) अनियमित उपस्थिती
 घ) ध्यान नदिएको ।
३. बालबालिकाहरु
 क) समयमै खाजा खाएको ।
 ख) समयमा मागेको तर प्राप्त नभएको ।
 ग) खाजा नपाएको ।
 घ) खाजा प्रति अचेत ।
४. बालबालिकाहरु सरसफाई प्रति
 क) जागरुक नभएको ।
 ख) जागरुक भएको ।
 ग) अभिभावकले ध्यान नदिएको ।
 घ) स.का.ले.जानकारी नगराएको ।
५. अभिभावक भेला/वा.वि.के.स.को बैठक
 क) मासिक
 ख) त्रैमासिक
 ग) अर्धवार्षिक
 घ) नभएको ।
६. सिकाई शैक्षिक सामग्री
 क) व्यवस्थापन भएको ।
 ख) व्यवस्थापन भएर प्रयोग नभएको ।
 ग) व्यवस्थापन नभएको ।
 घ) अपर्याप्त भएको ।
७. सिकाई उपलब्धि
 क) हासिल गरेको
 ख) प्रभावकारी हुन नसकेको

- ग) हासिल नगरेको
 घ) आंशिक प्राप्ती
 ८. वा.वि.के.के निरीक्षण
 क) त्रैमासिक   ख) मासिक   ग) अर्धवार्षिक   घ) नभएको ।

९. वा.वि.के.के.को मुख्य समस्याहरु :

- क) .....
 ख) .....
 ग) .....
 घ) .....

१०. वा.वि.के.के.को मुख्य समस्याहरु समाधानका उपायहरु

- क) .....
 ख) .....
 ग) .....
 घ) .....

अ.(४) वा.वि.के.के.को बालबालिकालाई सोध्ने प्रश्नहरु

१. समयमै ।

- क) खाजा पाएको ।
 ख) खाजा नपाएको ।
 ग) खाजा माँग मात्र गरेको तर नपाएको ।
 घ) मतलबनै नभएको ।

२. वा.वि.के.के. घरबाट दुरी

- क) ५-१० मिनेट ।
 ख) १५ मिनेट ।
 ग) २५ मिनेट ।
 घ) ३० मिनेट ।

३. लुगा फाटाँ सरसफाई कसले गर्दछ

क) आमा,बुवा

ख) दीदी/दाई

ग) आफै

घ) नगरेको

४. खाना खानु वेला भन्दा अघि

क) सावुन पानीले हात धुने गरेको ।

ख) पानिले मात्र हात धोएको ।

ग) हात नधोएको ।

घ) मतलवै नभएको ।

५. दिशा पिशाव गरेर

क) सावुन पानिले हात धोएको ।

ख) पानीले मात्र हात धोएको ।

ग) हात धोएको ।

घ) हात धुन नरुचाएको ।

६. खेल सामग्री

क) अपर्याप्त भएको ।

ख) पर्याप्त भएर प्रयोग नगरेको ।

ग) खेल नजानेको ।

घ) खेल प्रति उदासनि ।

७. शैक्षिक सामग्री

क) पर्याप्त भएर प्रयोग नभएको ।

ख) अपर्याप्त भएपनि प्रयोग भएको ।

ग) प्रयोग नै नभएको ।

घ) शैक्षिक सामग्रीहरु नभएको ।

८. खेल/शैक्षिक सामग्रीहरु

क) प्रयोग गरेर सुरक्षित व्यवस्थापन ।

- ख) प्रयोग गरेर सुरक्षित नगरेको ।
- ग) मतलवै नभएको ।
- घ) आंशिक सुरक्षित व्यवस्थापन ।

९. स.क.हरुले

- क) वालमैत्री व्यवहार गरेको
- ख) वालमैत्री व्यवहार नगरेको
- ग) वालमैत्री व्यवहार आंशिक गरेको
- घ) मनै नपरेको

१०. कक्षा

- क) समयमै निरन्तर संचालन
- ख) समयमै निरन्तर नभएको
- ग) अनियमित निरन्तर संचालन
- घ) समय निरन्तर परिवर्तन

अ.५ मातृविद्यालयका शिक्षक/प्र.अ.लाई सोध्ने प्रश्नहरु

१. वा.वि.के.वाट

- क) समयमै विद्यालयमा भर्ना भएको
- ख) समयमै विद्यालयमा भर्ना नभएकाने ।
- ग) समयमै विद्यालयमा भर्ना आंशिक भएको ।
- घ) स.का.हरुलाई मतलव नभएको ।

२. वा.वि.के.द्वारा वालवालिकाहरुको व्यवहार

- क) कक्षा १ मा भर्ना योग्य भएको ।
- ख) कक्षा १ मा भर्ना योग्य नभएको ।
- ग) वा.वि.के.को. सकारात्मक प्रभाव परेको ।
- घ) वा.वि.के.को. प्रभाव नपरेको ।

३. वा.वि.के.वाट आउने वालवालिकाहरुको सरसफाई

- क) उचित भएको ।

- ख) प्रभाव परेको ।
- ग) प्रभाव देखा नपरेको ।
- घ) आंशिक प्रभाव परेको ।
४. वा.वि.के.वाट आउने वालवालिकाहरुमा भाषिक सीप
- क) पर्याप्त सीप
- ख) आंशिक देखा परेको
- ग) प्रभाव नदेखिएको
- घ) उदासीन भएको
५. वा.वि.के.वाट आउने वालवालिकाहरुको वसाई व्यवस्थापन
- क) उचित भएको ।
- ख) प्रभाव परेको ।
- ग) प्रभाव देखा नपरेको ।
- घ) आंशिक प्रभाव परेको ।
६. वा.वि.के.वाट आउने वालवालिकाहरु खेलमा
- क) रुचि देखाएको ।
- ख) केही खेलहरु खेलन समूहमा सकेको ।
- ग) खेलन नसकेको ।
- घ) वा.वि.के.प्रभाव नदेखिएको ।
७. वा.वि.के.वाट भर्ना भएका विद्यार्थीहरु
- क) वालगीतहरु गाउन सकेको
- ख) वालगीतहरु गाउन नसकेको ।
- ग) वालगतिहरु आंशिक गाउन सकेको ।
- घ) वालगीतहरु प्रभाव नदेखिएको ।
८. वा.वि.के.वाट भर्ना भएका विद्यार्थीहरु
- क) अक्षर/अंक चिन्न सकेको

ख) अक्षर/अंक प्रयोग गर्न सकेको

ग) अक्षर/अंक चिन्न नसकेको

घ) अक्षर/अंक प्रयोग गर्न नसकेको

९. समुदायमा आधारित वि.वि.के र विद्यालयमा आधारित वा.वि. केन्द्रमा प्रभावकारितामा भिन्नता के-के छन् ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

१०. समुदायमा आधारित वि.वि.के र विद्यालयमा आधारित वा.वि. केन्द्रमा प्रभावकारितामा भिन्नता किन छन् ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

११. समयमा समाधानका उपायहरू

क) .....

ख) .....

ग) .....

घ) .....

अ.(६) वि.नि./स्रोत व्यक्ति/ गा.वि.स. सचिवहरुलाई सोध्ने प्रश्नहरु

१. वा.वि.के.हरुको निरीक्षण

क) मासिक

ख) अर्धवार्षिक

ग) वार्षिक

घ) अनियमित

२. निरीक्षण पश्चात पृष्ठपोषण

क) दिने मात्र गरेको ।

ख) पृष्ठपोषण सकारात्मक प्रयोग भएको ।

ग) पृष्ठपोषण प्रयोग नभएको ।

३. निरीक्षण क्रममा

क) नमूना कक्षा संचालन गर्ने गरेको ।

ख) नमूना कक्षा संचालन नगरेको ।

ग) नमूना कक्षाको प्रभाव नपरेको ।

घ) नमूना कक्षा प्रभाव सकारात्मक परेको ।

४. खेल समग्री

क) प्रयोगमा

ख) आंशिक प्रयोगमा

ग) प्रयोग नभएको ।

घ) प्रभाव नपरेको ।

५. स.क.लाई सुझाव :

क) दिएको ।

ख) नदिएको ।

ग) सुझावसंग स.क.मतलब नराखेको ।

६. अभिभावक/स.का./समिति संग अन्तक्रिया

क) गरेको ।

- ख) आंशिक गरेको ।
- ग) गरेको तर प्रभाव नदेखिएको ।

७. Port folio

- क) व्यवस्थित भएको ।
- ख) अव्यवस्थित भएको ।
- ग) प्रभाव न्यून ।
- घ) दैनिक प्रयोग नभएको ।